

Fale Alea 'o Tonga

**KO E MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA**

FIKA	12
'Aho	Tusite, 9 'Akosi 2022

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaosi Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafofonga & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	Hon. Semisi Fakahau
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Vaea	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu
Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Fohe	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Dr. Pohiva Tu'i'onetoa
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa <i>Light of Life</i> Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 12/2022
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

'Aho: Tusite 09 'Aokosi, 2022

Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	Ngaahi Ngāue ke lipooti ki he Fale Alea:
		4.1 Tu'utu'uni Fika 15/2022: Ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli 2021 <i>[Tali pea na'e 'ikai ha toe fakatonutonu]</i>
		4.2 Tu'utu'uni Fika 17/2022: Ngaahi Tu'utu'uni ki he Lesisita 'o e Kau Ngaue Fale'i ki he Fakafuofua Uesia 'o e 'Atakai 2021 <i>[Tali pea na'e 'ikai ha toe fakatonutonu]</i>
Fika 05	:	Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Takimamata 2020/2021
Fika 06	:	KOMITI KAKATO:
		LIPOOTI/FAKAMATALA FAKATA'U:
		6.1 Potungaue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga 2020/2021
		6.2 Potungaue Pa'anga 2020/2021
		6.3 Potungaue Mo'ui 2020/2021
		6.4 Potungaue MEIDECCE 2020/2021
		6.5 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale ki he 2017
		6.6 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale ki Sanuali 2020 ki Sune 2021

		6.7	‘Ofisi ‘o e ‘Atita Seniale 2020/2021
		6.8	Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga ki he Ta’u ‘oku ngata ‘i he ‘aho 30 Sune 2021
		6.9	Komisoni Fili 2020/2021 (Lipooti ‘i hono fakahoko ‘o e Fili Lahi 2021)
		6.10	Potungaue ki Muli 2020/2021
		6.11	Potungaue Fakamaau’anga 2020/2021
Fika 07	:	Ngaahi Me’a Makehe	
Fika 08	:	Kelesi	

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea 'o Tonga	7
Lotu	7
Ui 'a e Fale.....	7
Poaki.....	7
Mea e 'Eiki Sea	7
Lipooti Fakata'u Potungāue Takimamata mo e Folau 'Eve'eva 2020/2021.....	8
Fakama'ala'ala he Lipooti Fakata'u Potungāue Takimamata & Folau 'Eve'eva 2020/2021	9
Fokotu'u & poupu'u i tukuhifo ki he Komiti Kakato	9
Lipooti Fakata'u Potungāue Takimamata	9
Tu'utu'uni fika 15/2022 – Ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli 2021	9
Pāloti pea tali Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli 2021	10
Tu'utu'uni fika 17/2022	11
Pāloti 'o tali Tu'utu'uni ki he Lesisita Kau Ngāue Fale'i ki he Fakafuofua Uesia 'Ātakai	11
Me'a Sea Komiti Kakato	12
Puipuitu'a ki he Fakamatala Fakata'u Potungāue Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga 2020/2021 ...	13
Tokanga ki he hiki lahi peseti pa'anga tānaki 'i he fakafuofua ki he pa'anga hū mai	13
Tokaga ki he ngaahi kautaha 'oku 'ikai nau totongi 'inasi ki he Pule'anga	14
Tokanga ki he lahi fetōkehekehe'aki he lipooti 'i he fakapilitānia mo e faka-Tonga.....	14
Fokotu'u ke fakafoki, fakalelei'i lipooti e potungāue & toe fakahū mai ki Fale Alea.....	14
Tali ki he hoha'a ki he hiki pa'anga fakafuofua tānaki & ngaahi kautaha ta'etotongi 'inasi	15
Fiema'u ke tokangaekina mo fakaivia he Pule'anga ngaahi kautaha pisinisi e Pule'anga	16
Taukave'i kau lipooti potungāue he lipooti lelei ne fai fakapotopoto'i fakatatau pe ki he'ene patiseti	19
Fehu'ia ma'u mafai ke totongi fakafoki mei ai pa'anga he totongi veve hā he mo'ua 'uhila	20
Tokanga ke fenāpasi tu'u e lipooti he faka-Tonga mo e fakapilitānia	22
Tokanga ki he ngaahi me'afua ke tulitulifua ki ai faifatongia ngaahi kautaha pisinisi Pule'anga	26
Tokanga ki ha palani Pule'anga ke fetongi 'ene ngaahi koloa	26
Tali Pule'anga ki he hoha'a ki he hiki totongi 'uhila.....	27
Fakamanatu ke fakaa'u mai ki Fale Alea Palani Fakata'u ngaahi Potungāue Pule'anga.....	27
Pāloti 'o tali Lipooti Fakata'u Potungāue Ngaahi Pisinisi Pule'anga 2020/2021.....	27
Lipooti Fakata'u Potungāue Pa'anga ngata ki he 'aho 20 Sune 2021	28
Fakatonutonu ki he kongā 2 e Lipooti Fakata'u e Potungāue.....	29
Tui Tongatapu 5 mahu'inga ke lipooti mai tu'unga ngāue ko eni he Fakamatala Fakata'u ka hoko Falepa'anga	30

Tokanga ki he pa'anga fakalukufua e Pule'anga	31
Fiema'u Lipooti 'a e 'Atita ki he 'Akauni Falepa'anga 20/21.....	31
Tokanga 'i ai e tōnounou he Fakamatala Fakata'u mei Falepa'anga ka 'oku 'ikai 'asi.....	31
Lava pē 'i ha tohi fehu'i ki he Pule'anga ki ha ngaahi fakamatala 'ikai 'asi mai he Lipooti.....	32
Fokotu'u faka'asi mai Lipooti hoko fakamatala ki he 'ikai fetaulaki pa'anga lekooti Falepa'anga mo e pa'anga 'oku ma'u.....	32
Fakama'ala'ala 'oku kehekehe pe Lipooti Fakapa'anga Fakata'u	33
Tali ki he ngaahi hoha'a ne 'ohake Tongatapu 5	34
Fakamanatu kupu 51 Konisitutone 'ikai ha toe me'a kehe fehu'ia he taimi lipooti Minisita ki he'ene potungāue	35
Fehu'ia hā 'ikai 'asi he Lipooti palanisi he fakamatala pa'anga Pule'anga hange ko e founa fakatauhitohi <i>IPSAS</i>	35
Fakama'ala'ala ki he Lipooti Fakata'u fakalukufua Potungāue Pa'anga 'ikai fiema'u ke 'atita'i.....	36
Pāloti 'o tali Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Pa'anga	36
Lipooti Fakata'u Potungāue Mo'ui ki he 2020	37
Kelesi	39

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tūsite, 09 ‘Aokosi 2022

Taimi: 1010-1015

Sātini Tokoni: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou’eiki. Kole atu ke tau kamata’aki e Lotu e ‘Eikí.

Lotu

(Na’e kau kotoa e Hou’eiki Mēmipá hono hiva’i e Lotu ‘a e ‘Eikí.)

‘Eiki Sea: Kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipá.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e ‘Eiki Tokoni Palēmiá mo e Hou’eiki Minisitā e Kapinetí. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘Ene ‘Afió pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí, kae ‘atā ke fakahoko hono ui e Falé ki he ‘aho ní ‘aho Tūsite ‘aho 9 ‘Aokosi, 2022.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalakalaka Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā ki he Toutai, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘Eiki Nōpele Vaea, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila moe Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Veivosa *Light of Life* Taka, Vātau Mefi Hui.

‘Eiki Sea ko u kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Nōpele Nuku, Pohiva Tu’i’onetoa. ‘Eiki Sea ko e ngata ē tali uí.

Poaki

Ko e poakí ‘oku ma’u eni e poaki me’a tōmui e ‘Eiki Minisitā Toutai pea pehē ki he ‘Eiki Minisitā Ngoué, Me’atokoni, mo e Vaotātā. Kei hoko atu e poaki folau ‘a ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa mo ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. Kei hoko atu e poaki folau Veivosa Taka pea pehē kia Vātau Mefi Hui. Ko e Hou’eiki Mēmipá ‘oku ‘ikai ke tali hona uí ‘oku ‘i ai e tui ‘oku na me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Mea e ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Ta’ehāmaí ‘i hotau lotolotonga. Tapu pea mo ‘Ene ‘Afió, Tama Tu’í, Tupou VI kae ‘uma’ā e Ta’ahine Kuini, Nanasipau’u. Tapu atu ki he ‘Eiki Tokoni Palēmiá kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā e Kapinetí. Tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga kau Nōpelé pehē foki ki he Hou’eiki Fakafofonga e Kakaí. Mālō homou laumālie lelei he pongipongi ni Hou’eiki.

Ko 'etau 'asenitá eni 'oku 'osi tufa atu ke mou me'a ki ai. Pea hangē pē ko 'etau tala tu'utu'uni 'aneafi, koe'uhí ko e fakaafe na'e 'omai he 'Eiki Minisitā Ngoué ki he Fale Aleá 'e liliu 'etau founa ngāué ki he 'aho ní. 'A ia te tau kamata pē mei he 10 'o toki mālōlō ki he 12 koe'uhí ko e fakaafe 'a e Hou'eiki Mēmipa 'oku 'amanaki ke fakahoko 'a efiāfi he 2 ki Puke. 'Ikai ke u toe fakalōloa Hou'eiki koe'uhí ko 'etau ngāué kuo 'osi tufa atu.

Lipooti Fakata'u Potungāue Takimamata mo e Folau 'Eve'eva 2020/2021

'A ia ko e fika 4 'etau 'asenitá ko e ngaahi lipooti ki he Fale Aleá. Mou me'a ki ai ko e ...

<002>

Taimi: 1020-1025

'Eiki Sea: ... lipooti eni fakata'u 2021 mei he Potungāue Takimamata mo e Folau 'Eve'eva. Kole ki he kalake ke ne fakahū mai e tohi mei he Minisitā 'a e potungāue mo e lipooti ko eni.

'Eiki Minisitā Potungāue Takimamata: Tapu mo e 'Eiki Sea kae 'uma'a 'a e Pisinisi mo e ...

'Eiki Sea: Kātaki pē 'Eiki Minisitā ko e kalake te ne lau mai 'a e tohi ke fakahū mai pea toki tuku atu ho'o taimi.

Kalake Tēpile: Tohi ko eni 'oku 'i he 'ulu'i tohi pē 'a e Minisitā 'o e Takimamata, Nuku'alofa.

'Aho 2 'Akosi 2022.

'Eiki Nōpele Fakafanua,

Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga,

Nuku'alofa.,

'Eiki Sea,

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu ki he Feitu'u na 'a e Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue Takimamata mo e Folau 'Eve'eva, 'i he Ta'u Fakapa'anga 2020/2021.

'Eiki Fekitamoeloa Kātoa 'Utoikamanu, (*fakamo'oni*)

Minisitā Potungāue Takimamata mo e Folau 'Eve'eva.

Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Takimamata.

Fakama'ala'ala he Lipooti Fakata'u Potungāue Takimamata & Folau 'Eve'eva 2020/2021

'Eiki Minisitā Takimamata: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale 'Eiki ni kae 'uma'ā 'a e Tama

Pilinisi mo e Hou'eiki Mēmipa kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Palēmia mo e toenga 'o e Hou'eiki Minisitā, pea tapu mo e Fakafofonga 1 'o e Kakai, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Fakafofonga kae fai pē ha ki'i lave ki he Līpooti Fakata'u 2020/2021 'a e Potungāue Takimamata.

'A ia ko e līpooti ko eni ko e vaha'a taimi 'o e līpooti ko eni ko e 'Eiki Palēmia Mālōlō, na'e le'ole'o 'i he potungāue ko eni. Pea hangē pē ko e me'a ko eni 'oku ha ko eni 'i he līpooti, ko e mahalo ko e ta'u faingata'a lahi taha pē eni 'i he, ki he sekitoa ko eni 'a e Takimamata koe'uhi ko e hokohoko atu 'a e tapuni ko eni 'a e *border* 'i he tu'utu'uni ko eni 'a e Pule'anga, pea ne uesia lahi 'a e fika 'o e kau takimamata ne na u folau mai 'o 'eve'eva mai ki Tonga ni.

Ka neongo ia 'oku, na'e kei hokohoko atu pē 'a e ngāue 'a e potungāue ki he ngaahi tafa'aki kehekehe 'o kau ki ai hono fakalelei'i e 'ū ngaahi mātanga koe'uhi ko e teuteu pē ki he taimi koē 'e ava ai 'a e *border*. Pea 'oku fakakakato pē 'a e līpooti ko eni 'a e 'ū ngaahi fika ko eni 'a e Takimamata 'i he ngaahi ta'u kimu'a pea fakahoko 'a e tapuni kae 'uma'ā 'a e ngaahi ngāue kotoa na'e fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga ko eni 'oku fakahoko ai 'a e līpooti ko eni, mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko e līpooti nounou eni mei he 'Eiki Minisitā ha'ana 'a e līpooti, 'i ai ha feme'a'aki pē ko ha fokotu'u fekau'aki pea mo e līpooti ko eni. 'Eua 11 me'a mai.

Fokotu'u & pou pou'i tukuhifo ki he Komiti Kakato Lipooti Fakata'u Potungāue Takimamata

Dr. Taniela Fusimālohi: Tapu mo e Sea pea tapu mo e kau Mēmipa ho Fale. Sea ko e taha foki eni ia he sekitoa na'e lavea lahi taha 'i he fakataputapui 'o e KOVITI, pea ko e fakaakeake ko e faingata'a taha 'a e fakaakeake 'o e sekitoa ko eni. Pea 'oku ou tui ko e līpooti ko eni 'oku ne hanga 'o hulu'i mahino mai 'a e ngaahi faingata'a'ia na'e fe'ao mai mo e sekitoa 'o e takimamata. ...

<005>

Taimi: 1025-1030

Dr. Taniela Fusimālohi: Ko u tui ko e lipooti eni 'oku totonu pē ke tau ki'i sio ki ai pea ko e fokotu'u atu pē ia ke tukuhifo mu'a ki he Komiti Kakato mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku 'i ai ha pou pou ki he fokotu'u ko eni? Tukuhifo ki he Komiti Kakato.

Tu'utu'uni fika 15/2022 – Ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli 2021

Tau hoko atu ki he'etau 'asenita fika 4.1 'a ia ko e Tu'utu'uni Fika 15/2022 Ngaahi Tu'utu'uni

ki he 'Inivesi Muli 2021.

'A ia ko e Tu'utu'uni ko eni na'e lau tu'o ua pea tukuhifo ki he Komiti Kakato pea ko eni 'oku fakafoki mai 'oku 'ikai toe 'i ai ha fakatonutonu kole atu ki he Kalake ke tau pālōti.

Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o ua e Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, Pohiva Tu'i'onetoa, Taniela Liku 'o Hihifo Fusimālohi, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Vaea. Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 15.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki hono lau tu'o ua 'a e Tu'utu'uni ko eni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ika ke loto ki ai 'a 'Uhila mo e Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō 'ikai ke loto ki ai e toko 3.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki 'oku tali pē hono lau tu'o ua e Tu'utu'uni ko eni lau tu'o tolu.

Kalake Tēpile: Ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli 2021. Lao ki he 'Inivesi Muli 2020. 'I hono ngāue'aki 'a e mafai kuo foaki 'e he Kupu 45 'o e Lao ki he 'Inivesi Muli 2020. 'Oku fa'u ai 'e he 'Eiki Minisitā 'oku ne tokangaekina e Fefakatau'aki mo e Fakalalakala Faka'ekonōmika 'i he loto ki ai 'a e Kapineti 'a e ngaahi Tu'utu'uni ko eni.

Kupu 1: Hingoa Nounou mo e Kamata Ngāue'aki.

'E ui 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ko eni ko e ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli 2021.

Pālōti pea tali Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli 2021

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ki hono lau tu'o tolu 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, Pohiva Tu'i'onetoa, Taniela Liku 'o Hihifo Fusimālohi, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Vaea. Loto ki ai e toko 14.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ke tali hono lau tu'o tolu 'a e Tu'utu'uni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ke loto ki ai 'a 'Uhila mo e Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. 'Ika ke loto ki ai e toko 3.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki 'oku tali pē he Fale ni 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli me'a mai 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea tapu ki he 'Eiki Palēmia mo e tēpile 'a e Kapineti, tapu ki he Hou'eiki Nōpele Fakafofonga Nōpele 'a 'Ene 'Afio, fakatapu ki he Fakafofonga e Kakai. Sea fakafofonga'i atu e 'Eiki Palēmia mo e Pule'anga pehē ki he

potungāue ‘a e fakamālō ki he Fale ‘eiki ni hono tali ‘a e Tu’utu’uni Ngāue ko eni kae hoko atu ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga ki he fonua mo e kakai mālō ‘Eiki Sea.

Tu’utu’uni fika 17/2022

Eiki Sea: Mālō te tau hoko atu ki he fika 4.2 ‘etau ‘asenita ‘a ia ko e Tu’utu’uni Fika 17 2022 Ngaahi Tu’utu’uni ki he Lesisita ‘o e kau Ngāue Fale’i ki he Fakafuofua Uesia ‘o e ‘Ātakai na’e tali eni ‘ikai toe ‘i ai ha fakatonutonu na’a tau ‘osi lau tu’o ua pea toe pē ke pālōti ko ia ‘oku loto ke tau tali e Ngaahi Tu’utu’uni ki he Lesisita kau Ngāue Fale’i ki he Fakafuofua Uesia ‘o e ‘Ātakai ‘i hono lau tu’o ua fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka. ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Nōpele Vaea. Loto ki ai e toko 15. (Toko 14)

<007>

Taimi: 10:30-1035

Eiki Sea : Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali hono lau tu’o 2 ‘a e Tu’utu’uni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : ‘Oku ‘ikai loto ki ai ‘a ‘Uhila Moe Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. ‘I kai loto e toko 4.

Eiki Sea : Na’e toko fiha hono tali?

Kalake Tēpile : Toko 4.

Eiki Sea : ‘I kai tali ‘e he toko 4 ka na’e took fiha hono tali?

Kalake Tēpile : 14.

Eiki Sea : Mālō lau tu’o 3.

Kalake Tēpile : Ngaahi Tu’utu’uni ke Lēsisita kau Ngāue Fale’i ki he Fakafuofua Uesia ‘a e ‘Ātakai 2021. Lao ki he Fakafuofua Uesia ‘ātakai 2003.

‘I hono ngāue’aki ‘a e mafai kuo foaki ‘i he Kupu 24 ‘o e Lao ki he Fakafuofua Uesia ‘o e ‘Ātakai vahe 21 ‘oku fa’u ai ‘e he Minisitā ‘oku ne tokangaekina ‘a e ‘ātakai ‘i he loto ki ai ‘a e Kapineti ‘a e ngaahi tu’utu’uni ko eni.

Kupu 1 - Hinoga Nounou mo e kamata ngāue’aki. Kupu si’i (1) :

‘E ui ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ko eni ko e Ngaahi Tu’utu’uni ke Lēsisita ‘o e kau Ngāue’i Fale’i ki he Fakafuofua Uesia ‘o e ‘ātakai 2021.

Pālōti ‘o tali Tu’utu’uni ki he Lesisita Kau Ngāue Fale’i ki he Fakafuofua Uesia ‘Ātakai

Eiki Sea : Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o 3 Ngaahi Tu’utu’uni ki he Lēsisita ‘o e kau Ngāue Fale’i ki he Fakafuofua Uesia ‘ātakai fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Ki Muli, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, *HRH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Vea. Loto ki ai 'a e toko 14.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali hono lau tu'o 3 'o e Tu'utu'uni ko eni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai 'a 'Uhila Moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Pohiva Tu'i'onetoa, Taniela Likuohihifo Fusimalohi, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō 'ikai ke loto ki ai e toko 5.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki 'oku tali pē 'e he Fale ni 'a e tu'utu'uni ko eni. Me'a mai 'Eiki Minisitā *MEIDECC*.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu ki he Sea tapu atu ki he Fale 'Eiki ni. Sea ko u fakafongā'i atu e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Pule'anga he laumālie lelei 'a e Fale ni he tali 'a e lao ko eni 'oku 'ikai ke 'i ai ha veiveiua ko e lao ko eni te ne fakafaingamālie 'a e fengāue'aki mo e kau taukei hotau fonua ni. Tokolahi ange pea 'e lava ke holo pea ma'ama'a ange ai 'a e fe'au'auhi he ngāue ko eni he tafa'aki ko eni, pea toe fakafaingofua'i mo fakafaingamālie ange 'a e ngaahi poloseki fakalalakalaka lalahi, pea 'oku mau tui 'e tokoni lahi ki he fakalalakalaka faka'ekonōmika 'o e fonua 'i he kaha'u. Mālō 'aupito.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki te tau liliu 'o Kōmiti Kakato.

(Ne me'a mai leva 'a e Sea 'o e Kōmiti Kakato – Lord Vaea ki hono me'a'anga)

Me'a Sea Komiti Kakato

Sea Kōmiti : Hoko atu e Kōmiti Kakato 'i he fika 6.1 - Potungāue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga 2020 pea mo e 2021. Kimu'a pea tuku atu ha faingamālie ki he 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai 'a e kole heni fekau'aki pea mo e fakatonulea kae 'uma'ā 'a e liliu lea. 'I he taimi tatau situ'a mei ai 'oku hokohoko 'aupito 'a e fakatonulea kae 'uma'ā 'a e liliu lea. Pea 'i he'ene pehē 'oku ne to'o ai 'a e taimi lahi 'o e Fale ni neongo ko hono fatongia. Mou mea'i pē ko e uike ni 'oku nounou ka 'oku kei lahi 'a e ngaahi ngāue ka hili 'a e uike ni. Ko ia 'oku ou kole atu ko e kau tufunga lea 'oku kehekehe 'a e liliu lea pea mo hono fakatonulea. Ko e fakatonulea 'oku fai'aki ia 'a e lea pē 'atā'atā. Ko e liliu lea 'oku fai'aki ia 'a hono tohi. 'Oku lahi 'aupito 'a hono 'omai 'a e ngaahi feme'a'aki 'i hono liliu lea ka 'oku mou mea'i 'oku 'i ai 'a e ngaahi kupu lalahi 'oku 'ikai lava fai hano...

<008>

Taimi: 1035-1040

Sea Komiti Kakato: ... 'uluaki fai hano vakai'i 'i he feme'a'aki ko ia 'oku ou kole atu kia kimoutolu 'oku mou tufunga lea mou fakatahataha'i ho'omou ngaahi fakatonutonu 'o 'omai faka'angataha ko hono 'uhinga ko e tu'unga 'o e Fale pea mo e ngaahi ngāue 'oku hanganaki mai ki ai. Ko ia 'oku tuku atu ki he 'Eiki Minisitā ha'ana e 'a e Kautaha Pisinisi ke me'a mai ha puipuitu'a pea toki tuku atu ki he Fakafongā na'a ne tukuhifo eni ki he Komiti Kakato mālō.

Puipuitu'a ki he Fakamatala Fakata'u Potungāue Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga 2020/2021

'Eiki Tokoni Palēmia: Tapu ki he Sea tapu atu ki he Fale 'Eiki. Sea ko e Lipooti Fakata'u eni 'a e Potungāue ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga ki he Ta'u 2020/2021. Potungāue ko eni Sea ko e, 'ikai ko ha potungāue 'oku tokolahi 'oku toko tolungofulu tupu pē ko hono patiseti 'oku 'ikai ke a'u 'o ua miliona ka ko hono fatongia lahi pē Sea ko e tokanga'i 'o e ngaahi poate pea 'oku faka'asi atu pē pea mo e ola 'o e ngāue 'a e ngaahi poate ki he, ki he ta'u ko eni pea mo hono fakapapau'i 'oku fakahoko lelei e *service* 'a e ngaahi poate mo honau ngaahi fatongia takitaha ki he kakai 'o e fonua 'i ha totongi 'oku faka'atu'i pea mo lava 'o mafuesia 'e he kakai. He 'ikai ke u toe fakalōloa Sea ko u faka'atā atu pē kapau 'e toki 'i ai pē ha fehu'i ka ko u 'ilo 'oku mea'i pē 'e he Fale ni ia 'a e ngāue 'oku fakahoko 'e he potungāue ko eni ko hono tokanga'i e ngaahi fakamatala pa'anga fakapapau'i 'oku ma'u mai hono taimi totonu pea mo tokanga'i na'a, 'a e ngaahi palopalema 'oku hoko 'i he ngaahi poate ke fakapapau'i 'oku fai ha ngāue ki ai. Pea mo fakafiemālie 'enau ngāue 'oku fakahokó ki he kakai 'o e fonua. Mālō 'aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō atu 'Eiki Minisitā. Tongatapu 2 me'a mai he ko ko e na'a ke tukuhifo eni ki lalo. Tongatapu 2.

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Pea ko u fakatapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato.

Tokanga ki he hiki lahi peseti pa'anga tānaki 'i he fakafuofua ki he pa'anga hū mai

Sea ko u fakamālō pē heni ki he 'Eiki Minisitā ha'ana e potungāue ko eni hono teuteu mai e lipooti ko eni. Pea ko u vakai hifo pē 'Eiki Sea ki he, ki he kongā lahi 'aupito he lipooti ko eni 'oku 'ikai ke fu'u loko mahino ki he motu'a ni e anga hono hono fokotu'utu'u. Tukukehe ange 'a e ngaahi me'a 'i he kakano 'o e lipooti te u ki'i lave si'isi'i atu pē ki ai. Hangē ko e, ko e ko e peesi 22 'e 'Eiki Sea 'oku ai e tēpile, Tēpile 9 ai ki he fakafuofua e pa'anga hū mai mo e ola e pa'anga na'e na'e tānaki.

Ko e tēpile ko eni 'oku 'oku kāinga ofi ia mo e tēpile 'i he peesi 21 Tēpile 8 he peesi 21 'a ia 'oku 'asi ai 'a e ngaahi pa'anga na'e totongi he ngaahi kautaha 'a e Pule'anga ki he potungāue ko eni 'a ia 'oku 'asi ai na'e te'eki ke totongi 'e he Kautaha 'Uhila ha'ane pa'anga pehē ki he Kautaha Mala'evakapuna pē ki he Komisoni Fakamafola Lea 'o Tonga koe'uhí ko e ngaahi kehekehe pē 'o kau ai 'a e 'a 'enau lele mole.

Sea ko u tokanga atu au ki he fakamatala 'i lalo 'i he Tēpile 9 'oku, 'oku 'asi ai 'a e faka'uhinga ki he ki he pēseti 'e 238 'o e tupu 'i he 'i he, 'a e kehekehe 'i he fakafuofua pea mo e pa'anga hū mai 'i he 2021 'a ia 'oku hā 'i he Tēpile 9. 'Oku hā ai ko e fakafuofua ko e pa'anga 'e 2 miliona valu kilu nima mano fā afe teau (285,4100) ka na'e tānaki 'a e 6 miliona valu kilu ua ngeau valu valu 'a ia ko e lahi 'aki ia e pēseti 'e 338 ka 'i he fakamatala hoko hake ai 'oku 'asi ai ko e, ko e 'uhinga e lahi e tānaki he koe'uhí na'e hiki 'a e fiema'u ko eni 'a e *dividend* ke totongi maí 'o 'alu ki he pēseti 'e 50 ki he pēseti 'e 75.

Ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai 'oku hiki e lahi 'o e pēseti tānaki ka ko e fakafuofua ia he 2021 na'e 2 miliona pē 'o fakatatau ia ki he fakafuofua 'i he 19/20 ko e 12 miliona pehē ki he 18/19 ko e 12 miliona.

Ko e ki'i fie 'ilo pē ia pē ko e pē ko e hiki ko ē 'a e *dividend* pea holo e fakafuofua ia pea lahi leva e tānaki pea 'omai leva 'a e 'a e pēseti 'e 236 'oku hangē ko ē 'oku 'ikai ke fetaulaki 'a e ngaahi ngaahi fika ko ia.

Tokanga ki he ngaahi kautaha 'oku 'ikai nau totongi 'inasi ki he Pule'anga

Mo e me'a pē 'e taha 'Eiki Sea 'oku ou 'oku ou tokanga ki ai ko e ngaahi kautaha ko eni 'oku hā ai na'e 'ikai ke totongi ha'anau 'inasi ki he Pule'anga pea 'oku hā mai na'a nau lele mole 'oku ai e kautaha 'e taha 'oku fai ki ai e tokanga ko e kautaha ko ē ki he tokanga'i e ngaahi koloa 'a e Pule'anga ...

<009>

Taimi: 1040 – 1045

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi: ... ko e *TAMA* 'oku 'asi mai he līpooti na'e lele mole ka na'a nau kei totongi pē 'enau *dividend*. 'A ia 'oku ki'i ta'emahino ko e anga fēfē 'a e ngaahi kautaha 'oku lele mole ka nau totongi *dividend* mo e ngaahi kautaha 'oku lele mole pea 'ikai ke totongi 'enau *dividend*.

Tokanga ki he lahi fetōkehekehe'aki he lipooti 'i he fakapilitānia mo e fakatonga

Sea, pea 'oku hangē ko e me'a na'á ke me'a ki ai fekau'aki mo e faka'uhinga leá pea mo e liliu leá. 'Oku lahi 'aupito 'aupito 'a e ngaahi tō kehekehe'i he līpooti ko eni 'i he fakapapālangi pea mo e fakatonga 'o 'ikai ngata pe 'i he liliu leá ka ko e ngaahi kakano 'o e fakamatalá pea mo e kakano 'o e ngaahi me'a ko eni 'oku tu'u mai 'i he līpooti. 'Oku 'ikai ke u loto Sea ke fakamoleki lahi e taimi e Falé ni ke tau vakai ki he ngaahi me'a ko eni he koe'uhí 'oku lahi 'aupito.

Fokotu'u ke fakafoki, fakalelei'i lipooti e potungāue & toe fakahū mai ki Fale Alea

Ka ko u vakai ki he līpooti ko eni, ko e Fale foki ko eni ko e Fale mā'olunga taha eni kuo a'u mai ki ai ha līpooti pea toki tukuange atu. 'Oku kau 'a e līpooti ko eni 'i he līpooti 'oku 'ikai ke loko lelei hono teuteu'í, kamata pe mei hono fōtungá. Pea 'oku lahi 'a e ngaahi kalafi mo e ngaahi tēpile mo e ngaahi me'a heni 'oku fiema'u ke toki mahino ia kia kita kapau 'e fakalanu hake 'a e ngaahi fakatātā ko eni.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu pē Sea

Sea Kōmiti Kakato: 'E 'Eiki Tokoni Palēmia ki'i me'a hifo pe he ko 'ene 'osí eni ka ke me'a mai koe

'Eiki Tokoni Palēmia: Mālō Sea.

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi: ‘A ia ko e ‘uhinga pe ia ‘e Sea ko e ngaahi fōtunga ko eni ‘o e līpooti ‘oku fakahū mai ki he Falé ni kapau ‘e toe fakalaka ange ‘o hangē ko e Līpooti ‘a e Potungāue Mo’uí pea mo e Līpooti ‘a e Takimamatá. ‘Oku mahino ‘aupito taimi ko ē ‘okú te lau ai pea ko e fōtunga ma’olunga ia ke hū mai ki he Fale ko eni. Pea ‘oku lahi ‘aupito e ngaahi me’a ko ē ‘oku fai ai tokangá ka ko e anga ‘eku sio ki heni Sea mo ‘eku fokotu’u ke toe fakafoki mu’a ki he Potungāue ke toe teuteu’i fakalelei mai ‘a e līpooti’i pea toki fakahū mai. He ko e ‘uhí ko e fakahū tapu ange pe mo e Feitu’u na Sea pea mo e Fale ‘Eikí, ‘oku kau e līpooti ko eni he līpooti ‘oku ‘ikai ke teuteu’i lelei pea hangē ko ē na’e fakatamulu hono ‘ái. Pea ‘oku ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea ko u ki’i fakatonutonu atu pe Sea, ko u ‘ilo ko e me’a ni ko e ta’emahino.

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi: Kātaki pe ‘Eiki Minisitā ko u mei ‘osi au ia ē pea ko e me’a pango ia ka foki atu e līpooti ko eni me’i he Fale ko eni ‘oku ‘ikai ke lelei. Pea ‘ikai ke ‘īmisi lelei ai hotau ‘a e Fale ‘Eikí ‘i he ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: Mālō Sea ka u ki’i fakatonutonu atu he ko e ‘uhingá he ‘ikai pe tuku e fo’i fakamtala ia ko eni pea ‘ikai pe mahino ia kapau he’ikai ke fakamtala atu totonu atu e me’a ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā kātaki ki’i me’a hifo pe ‘e vavé ni pe ‘ikai ke ngata ai ‘oku kei me’a pe mo e ‘Eiki Minisitā mālōlō me’i he potungāue he tafa’akí. ‘E toe tokoni lahi mo ia ki ai ka ke me’a mai Tongatapu 2.

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea, ko e me’a pe ko u hoha’a ki ai ko e ngaahi me’a na u lave ki ai pea mo e fōtunga mo e anga hono teuteu’i e līpooti ko eni ke fakalelei’i, mālō e ma’u faingamālie ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Tokoni Palēmia kae hili iá pea toki me’a mai Tongatapu 10 mālō.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea na ‘oku fie me’a ‘a Tongatapu 10 ia ka u talitali pe au ia.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ko e he faingamālie ka e toki tuku ki ai

Tali ki he hoha’a ki he hiki pa’anga fakafuofua tñnaki & ngaahi kautaha ta’etotongi ‘inasi

‘Eiki Tokoni Palēmia: Mālō, mālō Sea, Sea te u ki’i lave pe Sea ki he tēpile ko ē na’e tokanga ki ai Fakafofongá. Ko e tēpile 8 ‘oku ‘asi ai e seniti na’e ma’u ko e *dividend* pe ko e ‘inasi pea me’i he ngaahi poaté na’e lava ‘o tñnaki ‘e he Pule’anga. ‘Oku ‘i ai ‘a e kongá ‘o e ngaahi poaté heni na’e ‘ikai ke lava ‘o tñnaki mai ha *dividend*. Ka ko e ‘uhingá Sea ‘oku tu’unga fakapa’anga ‘oku fakatu’utāmaki pea ko e anga ia ‘o e vakai ko ē ki ai ‘a e poaté mo e Minisitā ‘o e ‘aho ko iá. ‘Oku fakapotopoto ange ke ki’i taimi pē kae ‘oua leva ke fakaakeake ‘a e ngaahi pisinisi ko iá. He ‘oku lolotonga pe foki ia Sea mahino pe ia he’ikai tu’u ‘a e faifatongia ma’á e fonuá pea ko e anga ia o e fakafuofua ‘o e ‘aho ko iá.

‘Oku ‘i ai ‘a e ko e TAMA ‘oku mahino pe ia na’e ‘asi ai ‘oku *negative* pe *net loss* pe ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha tupu ka ‘oku mole kae kei ma’u pe e *dividend* ai. Pea ko hono ‘uhingá pe ‘ona ia Sea he ‘oku ‘i ai e me’a he pisinisi ko hono fakafaíkehekehe’i ko ē ‘o e tupú mo e silini ko ē

‘oku ma’ú *cash flows*. Pea faingamālie ‘aupito e *cash flow* ia, ‘oku ‘i ai pe ngaahi me’a foki ia ‘oku to’o ko e fakamole ‘o e ta’ú. Pea ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a fakapepa ai ‘oku ui ko e *depreciation* pea mo e ngaahi fakamole pehē ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha seniti ia ‘a e ...

<010>

Taimi: 1045-1050

‘Eiki Tokoni Palēmia: ... ‘e ‘alu ai ki tu’a ‘o, ‘o ‘asi leva ia ‘oku lahi e fakamolé ka ‘oku lahi pē me’a ‘oku ... ka ‘oku faingamālie pē ki’i seniti ‘oku ma’ú pea ‘oku nau *dividend* pē nautolu ia. ‘A ia ‘oku fai ‘aki pē ia ‘a e fakafuofua ‘a e poaté pea mo e, pea mo e potungāué ‘i he taimi ko ē ‘e fai ai ‘enau fakataha fakata’u.

Ko e tēpile 9 na’e me’a ki ai e Fakafofonga ko e 2020/2021 na’e fakafuofua ko e 2.8 pē ‘e ma’ú. Mou mea’i pē taimi *lockdown* eni. Pea ko e nomolo pe ia na’e meimei tu’u kotoa ‘a e ngāué ‘ikai ke toe loko ‘i ai ha fu’u ngāue fēfē ia ‘e fakahoko ‘i he taimi ko ení. Pea ko e anga eni e fakafuofua ko ē ‘a e potungāué pea mo e ngaahi poaté ko e seniti eni ‘e ala ma’ú.

Ko e hiki ko ē ‘o e ‘inasí mei he peseti ‘e 50 ki he peseti ‘e 75, ‘a ia ‘oku ‘uhinga ia ko e ngaahi fakamole kotoa pē ‘oku ‘osi to’o ia pea ‘oku ui ko e *net profit*. ‘A ia ko e tupu haohao ia. ‘E lava pe ia ‘o, pea ko e peseti ai ‘e 75 ‘o e tupu haohao na’e fakahoko ko ē ki he ngaahi poaté ‘a e tānaki. Ka neongo ‘a hono fokotu’u ‘o e taketi ko ení Sea ko e ‘aho ko ē hono fakapapau’i ko ē ‘o e *dividend* pe ko e ‘inasi ‘oku ‘omai ko ē ki he Pule’angá, ‘oku toki fai pē sio ia ki ai ‘a e poaté. ‘Alu atu pē ‘o faingatāmaki pea tuku pea ‘alu atu pe ia ‘o faingatamaki pea holo pe ia mei he 75 ‘o 50. Ka na’e tu’u pe ia ko e tāketi koe’uhí ke lava ‘o ma’u ai ha fakafuofua ki he seniti ko ē ‘e ala ma’ú. Pea ko e ‘uhinga ia na’e hiki ai mei he 2.8 ki he 6.8 ‘o, mo e peseti lahi ko ena na’e me’a mai ‘aki he Fakafofonga.

Ko e anga ē fakafuofua na’e 2.8, faingamālie fakasēniti ‘a e ngaahi poaté kei lava pē mo e fatongia ki he fonuá kae lava ‘o tānaki ‘a e 6.8 pea ko e tu’unga ia ‘oku ‘i aí. Ko u tui ko e konga lahi ‘o e lipooti ko e ‘ū me’a fakapisinisi foki. Mahalo ‘oku ‘ikai pē ke fu’u mahino ki he Fakafongá ka ko u kole atu pē ke tuku pē lipooti heni ke tau talatalanoa he ‘e ‘alu ‘alu pe ia ‘o mahino kae hoko atu pē ‘a e feme’a’akí ai Sea. Mālō ‘aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me’a mai ‘a Tongatapu 5.

Dr. ‘Aisake Eke: Tapu mo e Sea pehē ki he Komiti Kakató. Ko 5 ia na’e ‘ikai ko 10 fakamolemole na’e, toe hū atu ai pē hē fakamolemole.

‘Uluakí fakamālō ki he ngāué ‘a e ‘ū potungāue ko ení mālō e tatakai mai e ngāue ‘i he ta’u ko ení ‘o a’u mai, ‘omai e ola eni Sea. Ko e ‘uluakí pē ko e fakatonutonu peesi ua. Ko e fakafika ko ena ‘a e ‘ū fika ko ena fakakau 61, ‘oku hala e fika ko iá ke fakatonutonu atu e fika ko iá Sea, peesi 2 ia.

Fiema’u ke tokangaekina mo fakaivia he Pule’anga ngaahi kautaha pisinisi e Pule’anga

Ko e peesi ko e, ki’i lave Sea ki he peesi 22 felāve’i ko eni mo e *policy* ko eni na’e, ‘o e tānaki ko eni e pa’anga ‘o e ‘inasi ko ē Pule’angá pea mei he ngaahi kautaha. Mahino foki na’e hiki ‘e he Pule’anga mei he peseti ‘e 50 mo e, ki he 75. Ka ko u, ka ko u ‘ai pe au ko e poini ko eni

‘a e mahu’inga ke tokanga’i ange ngaahi kautaha. He ‘oku, he ‘oku mahino ko e tu’u he taimi ní ia ‘oku ‘osi e KOVITI ‘oku ‘i he tu’unga ‘oku fakatu’utāmaki ‘aupito. ‘Oku ‘i ai e ngaahi kautaha ‘oku sai ‘oku ‘i ai e ngaahi kautaha ‘oku, ka ‘oku ou kole atu pē ke fakapapau’i ange ‘a e tafa’aki ko iá. ‘Oku mahino pē fiema’u pa’anga e Pule’anga ki hono ‘omai ‘aki ke tau ngāue ka ‘i he taimi tatau ‘oku mahu’inga.

Ko e ngaahi sino foki eni ia ‘oku meimei ko nautolu ‘oku tokanga’i e lahi taha e ‘ū koloa vai ko e, ‘a e *utilities*, ko e *infrastructure*. Ko e fu’u ngaahi koloa mahu’inga ia e fonuá. Ko e fetu’utaki ki muli, fakalotofonua pea ‘oku mahu’inga ‘aupito ke ma’u e pa’anga fe’unga tuku ai ‘inivesi, ko e hā ha ki’i, koe’uhí kae lava ‘o *upgrade* ‘ū me’angāue ko e *TCC*. ‘A e ngaahi me’a ko iá hangē ko e *TAMA* kae lava pē ‘o fakalalakaka ‘o nau fe’auhi mo sai mo ma’ama’a e totongi ki he kakaí.

‘I he taimi tatau pē ki he, pe ko e hā e ‘inasi ‘e ‘omai. ‘A ia ko e fo’i palanisi ko iá Sea ‘oku ou ki’i kole pē ke toe fai ha tokanga ki ai. Hangē ko eni ‘oku ‘osi ko eni ‘i he peesi 22. ‘A ia foki ko e, ko e tu’utu’uni ko eni na’e fai he Kapinetí ‘oku seniti ‘e 50 ki he 75, makatu’unga foki he tupu. Ka ‘oku mahino foki hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e Fofonga Fika 2, ko e ki’i kautaha ia ‘e 2 ko e ki’i kautaha ko ē ‘a e *TAMA* na’e mole ia kae fai pē kae totongi pē ‘a e 1 kilu 5 mano Sea.

Pea nau lele atu ki ai Sea ‘omai ki’i palau ko eni na’e ‘omai he ‘Eiki Palēmia mei he, mei he *Small Industries*. ‘Oku fiema’u e halá ia ke fakalelei’i mo valitaa’i. He ‘oku ‘i ai foki e ngaahi fale vai, ngaahi ‘ai vai ko eni ‘oku mou fakatokanga’i ange ‘oku fiema’u ke fai hano fakalelei’i holo e ngaahi falé mo e ngaahi halá. ‘A ia ‘oku ou tui ko e ngaahi silini ko eni Sea ‘oku fiema’u ia ke fai hano fakalelei’i ‘a e ngaahi me’a ko ia. Ko e konga lahi foki ia ‘etau faka’amu ko ē ke toe pē ha ki’i pa’anga fe’unga ‘i loto koe’uhí kae lava ‘o fai ‘a e ngaahi ngāue ko iá. Tatau mo ia ‘oku toe fakatokanga’i hifo ko e kau ...

<002>

Taimi: 1050-1055

Dr. ‘Aisake Eke: ... ko ‘etau maketi, ko ‘etau maketi ‘atautolu ko ‘enau ola ko ē ‘enau ngāue ko e tupu na’e 3 mano 4 afe 3 ngeau 41, ka na u ‘omai ‘enautolu ia ‘a e 1 kilu. Mahalo na’a nau ‘oatu ke holofa pē mahalo ki he ‘Eiki Minisitā ‘ene me’a pea si’i ‘omai ai pē ia.

Ka mou me’a ange ki he peesi 46 ki he tu’unga fakapa’anga ko ē ngaahi kautaha, peesi 46. ‘A ia ko e fakatātā, tēpile 20 ‘a e tu’unga manifi ko ē mo e vaivai ko ē ngaahi tu’unga fakapa’anga ‘a e *cash flow*. Ko e tu’unga foki eni ‘o e 19/20, sio ko e ‘uhila ena ‘oku 2 kilu 7 mano 9 afe pē, ko e *TCC* ena, ‘oku 1 miliona pē ia, ka ko e fakamatala ko eni ‘oku hā felāve’i mo e *TCC* ko e, ‘i he peesi 23 ko e ‘inasi ko ē na’a nau totongi ‘i he 19/20 na’e fe’unga ia mo e, ko ‘enau tupu na’e 1 kilu 6 mano 8 afe 8 ngeau 42 pea nau totongi leva ‘enau peseti ‘e 75 ko e 1 kilu 2 mano 6 afe 6 ngeau 32 pea toe ‘asi leva ai na’e toe totongi foki ‘e he *TCC* ia ‘a e 2.5 miliona, ko e mo’ua ki he ‘inasi ‘o e Ta’u Fakapa’anga 18/19. Ka ko ‘eku vakai hifo ki he tu’unga fakapa’anga ‘o e kautaha ko eni ko e 19/20 foki eni ‘a ia ko e me’a ko ē na’e fai ia ‘i he 2021, ‘oku ‘ikai ke u lave’i pē na’e toe kake hake, ka ko ‘eku ‘uhinga ‘aku eni ki he pa’anga ko ē ‘oku toe ko ē ke fai ‘a e ngāue mo e pa’anga ko ē ‘oku to’o.

‘Oku ou toe vakai hifo ki he *TAMA*, ko e pa’anga ko eni ‘a e *TAMA* fe’unga atu pē mo e 1 miliona. Kae kehe ko e 19/20 foki eni ia, ko e ki’i 1 miliona pē ka tau ‘uta ange foki ‘uhinga

hono 'ai 'a e kautaha ko eni ke nau 'omai ha pa'anga fe'unga tokangaekina 'a e ngaahi fale mo toe fakakaukau ke langa ha ngaahi fale fo'ou 'o fakalahi atu, ka ko e ki'i pa'anga ko ē 'oku toe 'a ia ko e tu'unga kātoa ia 'o e 'ū kautaha ia ko ena 19/20 'oku 'osi liliu kotoa ia 'i he hoko mai 'a e 20/21 hū mai 'a e KOVITI, 'o hangē ko eni ko e TAL kautaha ko ē 'i mala'evakapuna, na'e toe 6 taimi ni ia mahalo pē 'oku a'u 'o 1 miliona 'a e toenga. 'Ikai foki ke toe lele ha ngāue ia 'i mala'evakapuna 'o holo leva ke toe ha'u ha tānaki pa'anga, kae si'isi'i leva 'enau ngāue kae 'oleva ngāue'aki 'enau pa'anga 'i loto.

'A ia ko e mahu'inga ia ko ē 'o e faka'amu pē ke palanisi 'a e tānaki 'a e toenga 'a e Pule'anga 'etau ngaahi kautaha mahu'inga ko eni ke 'i ai pē ha pa'anga fe'unga tokangaekina hono fakalalakala mo e ngaahi ngāue ko ia, mo fe'unga, taimi ko ē 'oku ke tō ai ha faingata'a faka'ekonomika koe'uhi ko ha ngaahi 'uhinga ko e mahaki faka'auha pē ko ha fakatamaki fakanatula kehe ange 'oku 'i ai pē ha pa'anga fe'unga ke nau lava 'o ngāue'aki. 'A ia ko e me'a mahu'inga ko ē 'oku fai ai 'a e tokanga ki heni, ko e me'a ko ē he Positi 'Ofisi, 'asi ia ko e 14.7 miliona Sea ki'i fika ko eni 'oku 'uhinga, 'oku fu'u hā lelei eni ia ka 'oku fakamahino atu pē 'e au 'oku 'ikai ko e *cash* eni ia. Ko e 14.7 ko eni 'oku felāve'i eni ia 'oku 'i ai 'a e pa'anga ia ngāue faka-Positi 'Ofisi 'oku 'i ai 'a e pa'anga 'a Nu'usila mo me'a n u fe'ave'aki, 'a ia 'oku 'uhinga tuai pē 'osi 'a e ta'u 'oku nau *settle* faka'akauni 'a e ngaahi me'a ko ia. 'A ia ko e me'a ia 'oku 'asi lahi ai 'a e 14.7 ko ē 'a e *cash flow* 'a e kau tama ko eni 'i he Positi 'Ofisi.

Kae kehe Sea ka ko 'eku poini pē 'aku ia 'a e faka'amu ko ē ke toe sio ange tautefito ki he ta'u ni, ko e patiseti ia 'o e ta'u ni 'oku ou tui ko e, ke toe fai ha toe tokanga makehe ange kiate kinautolu, pea 'oku ou tui ko e Pule'angá pē te mou vakai ki ai, ka 'oku ou vakai hifo foki ki he 'esitimeti ko ē lolotonga ko e 3 miliona 'oku 'omai 'e he Pule'anga ke tānaki mai. Pea ko e pa'anga ko ē 'oku nau pehē ko ē ke tokoni ki he ngaahi pisinisi ko e 1 miliona pē, ka 'oku ou lave'i 'e au 'ilo 'e au 'a e ngaahi tu'unga ko eni, 'a e ... ki he tu'unga 'oku 'i he tu'unga vaivai.

'A ia ko e poini pē ia 'a e kole pē ke toe fai ha tokanga ange ki he ngaahi kautaha ko eni he koe'uhi 'oku 'ikai ke tau faka'amu ke matemate 'a e 'uhila, 'ikai ke tau faka'amu ke matemate 'a e TCC 'a e *internet* mo mamafa. Ka 'oku tau faka'amu pē ke lava pē hono tokangaekina kinautolu mo 'etau fiema'u koe'uhi ko e konga lahi eni he ko 'enau fakalalakala 'oku fakalalakala fakalukufua ai pē 'a e fonua 'e 'Eiki Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō fakamālō atu ki he Tongatapu 5, me'a mai 'a Tongatapu 10 'oku ke mea'i kakato 'e koe lipooti ko eni.

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa: Fakatapu atu Sea pea fakatapu ki he 'Eiki Palēmia kae pehē ki he Hou'eiki 'o e Komiti. Ko e, ke u fakatokanga'i ange foki ke tokanga mai 'Eiki Sea ke u lava hake ki 'olunga 'o fakamatala atu 'a e ngaahi me'a ko eni 'a e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga. Lave'i pē foki 'e he motu'a ni ko e Feitu'u na na'a ke kau 'i hono leleaki'i 'a e TCC, 'oku ou tui pē mo e ...

<005>

Taimi: 1055-1100

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa: ...Kae 'ikai ke 'i ai ha me'a ke u a'usia pea ke toki fakakakato mai mei he Feitu'u na. 'Oku pehē pē pea mo e Fakafofonga ko eni 'o Tongatapu 5 'o kapau 'e

‘i ai ha me’a ke u maa’usia he ‘uhila he ko u fanongo ko ē ki he’ene fakamatala foki nofo ia he ngaahi potungāue kehe kae tuku pē ‘uhila ia.

Kaikehe ko u fakamālō ‘aupito ko hono mo’oni fai e fakamālō ia ki he fai e ngāue he ngaahi potungāue ko eni ‘i he fai e fatongia hangē ko e me’a na’a ku lave ki ai he taimi na’a tau talanoa ai he *procurement* na’a ku fakakaukau he anga ‘eku fakakaukau he ki’i taimi ko ē na’a ku tokanga’i ai *overview* ai ‘a e ngaahi potungāue ko eni ‘oku mahu’inga ‘a e *procurement* ke fai fakalelei ‘i he ngaahi feitu’u ko ia ‘a ia na’a ku fai ai ‘a e fokotu’u ko ia ke me’a pea ‘ai ā ha poate ke ne tokanga’i ‘a e Pule’anga tokanga’i mo e...’uhī ko e *asset* lahi ‘oku ‘i he tafa’aki ko eni.

Ko ‘etau lipooti foki ko eni ‘oku ...neongo ‘oku fai mai he 2001 ka ko e *financial year* ia he 2020 ‘aho 30 ‘o Sune 2020 ‘a ia na’e te’eki ke tau fu’u ‘i ai kitaua ‘e Sea ‘e toki ha’u ia kimui ka ‘oku ta lolotonga talanoa eni ‘i he 2020 ‘i he ‘aho ko ia.

Taukave’i kau lipooti potungāue he lipooti lelei ne fai fakapotopoto’i fakatatau pe ki he’ene patiseti

Kaikehe ko e me’apango pē ko hoku tokoua Fakafofonga Tongatapu Fika 2 ‘oku ne pehē ko e taha eni ha lipooti fakatamulu ko u ... ‘e Sea fai au he fakakaukau ko e taha eni he lipooti lelei mo’oni ‘a e lipooti ko eni, ta ko ē ko e ‘ikai ke *color* ta ko e ‘ikai ke *color* tukukehe kapau ‘oku toe ‘i ai ha’ane me’a kehe ka ko e ‘ikai ke *color* pea teu tali lelei pē fo’i me’a ko ia he koe’uhī pea na’e ‘osi me’a mai pē ‘a e ‘Eiki Minisitā lolotonga Tokoni Palēmia ko e ki’i patiseti ia ‘oku pē ‘oku a’u koā ‘o 2 miliona pē ‘oku 1 miliona pē, pea ko ia ai pea ko ia ai kuo pau ke hā e fakapotopoto ia he me’a kotoa pē. Ko e me’a ia na’e ‘ikai ke *color* ai e ki’i lipooti pea ko e ‘ai, sio ki he ngaahi peesi nounou pē ‘uhinga *concise* ‘oku ‘i ai e fo’i me’a ‘oku tau ‘ai fakapāpālangi *concise* pea *direct* ki he ...*focus* ki he me’a pē ko ē ‘oku mahu’inga ‘oua ‘e toe fu’u *waffled* holo noa’ia ‘ai e fu’u lipooti fiu kita hono lau pē ko e hā koā e me’a ‘oku ‘uhinga ki ai. Na’a ku talaange pē ki he tamaiki ‘ai ke nounou ke mahino kiate au he ‘oku lahi e taimi lau lipooti tau pē ki he poini fai’aki ‘ai ha ki’i *schedule* ko e *schedule* ia na’e laulau mai ki ai siana ‘a e me’a ki he *asset* mo e me’a mo e ‘ū poini ko ia sio lava ia ai ‘eku fakakaukau.

Kaikehe ko e fehu’i na’e mahino mai kiate au ‘a e ha e me’a ‘oku ‘i ai ‘a e potungāue ‘e tolu na’e ‘ikai ke lava ‘o totongi mai ha tupu ‘ikai ke ‘i ai ha *dividend* ‘a ia ko e ‘uhila ‘a ia ko e 2020 eni, ‘a ia ‘e kau pē ia ke kau pē ia ki he ‘ū kautama e ‘uhila ko e *asset* lahi ‘oku mou tauhi pea ‘oku toe tokoni atu e Pule’anga ia he me’a kehekehe kae ‘ai pea ‘oku hanu e kakai he mamafa kaikehe ngaahi me’a kotoa ko ia ‘oku tonu ke tau tokanga pē ki ai, ka ‘i he ta’u ko eni ‘ikai ke lava ke ‘omai ha *dividend*.

Ko e kautaha mala’e vakapuna ko u tui ‘oku fu’u mahino pē ia na’e ‘ikai ke ‘i ai ha koe’uhī ‘oku faingata’a’ia ‘a e kautaha ko ia na’e ‘ikai ke ‘i ai ha fepuna’aki ‘i he vaka.

Ko e Komisoni Fakamafola Lea ko e ki’i kautaha pē ia ‘oku faingata’a’ia ma’u pē ‘oku tau kei feinga ke fakaakeake hake. Ko e ‘i ai ‘a e kautaha ko ia ko u ki’i tokoni pē ki he kautaha ko eni ‘a e TAMA na’a nau...na’e ‘ikai ke ‘i ai ha tupu ka na’e me’a pē ...ka na’a nau ‘omai pē seniti na’a ku ‘eke ange hā e ‘uhinga ‘oku mou loto lahi ai ke mai e sēniti ki he Pule’anga ‘oku lahi foki e *asset* ‘oku nau tauhi pea ‘oku ‘i ai ...

<007>

Taimi: 1100-1105

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa : ..'a e me'a ko e *depreciation*. Taimi ko eni hono fika'i ko ia e tupu, pea 'oku ai leva e *asset* lahi leva 'a e *depreciation* ia pea ko 'ene kole'i atu pē ia ko ē ki he tupu kuo mole ia. Ka 'oku ui ia 'i he lau fakatauhi tohi ko e *non cash charges* 'ikai ke 'i ai ha pa'anga ia 'e mole ai. Ka na'e lahi 'enau *cash flow* ko e 'uhinga ia e me'a na'a nau pehē 'oatu pē ia pea me'a. Ko e me'a ko eni ki he hala na'a nau lolotonga 'enau na'a nau 'osi kole ke tanu e hala ka na'e femou'ekina hono tanu e hala 'o e kakai pea toki 'ai 'o tanu ē. Kae kehe 'oku nau lolotonga na'a nau kole ki ai pea 'oku lolotonga teuteu ki ai ko e toe pē ke kole ki he 'Eiki Minisitā ke hoko atu kapau 'e faingamālie e tanu ko ē honau hala.

Ka ko e anga ia e ki'i *brief* nounou pē ki ai na'a tokoni atu Sea ki ho'o fakama'ala'ala e me'a 'a e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Mālō fakamālō atu Tongatapu 10. Me'a mai e Hou'eiki 'o Tongatapu.

Fehu'ia ma'u mafai ke totongi fakafoki mei ai pa'anga he totongi veve hā he mo'ua 'uhila

Lord Tu'ivakanō : Tapu mo e Feitu'una Sea, na'e 'ai pē ke u 'eke ki taumu'a ka ko e 'osi ange ia ko u sio au ia ta ko e tafa'aki ē 'oku tonu ke fai ki ai e 'eke fehu'i. He ko u sio pē ki he fakatātā ko eni Sea 'oku 'asi mai 'oku fakapōpō'uli 'ikai ke u'ilo pē ko hai. 'A ia kapau 'oku fakapōpō'uli pehē pē tokotaha, tā 'oku mo'oni e Fika 2 ia. Kae kehe Sea na'e 'ai pē ke fakafehu'i tā ko ē tā 'oku sai 'oku 'ikai ko e fika ē ko e Fika 5 ena 'oku 'i hē. Koe'uhi 'oku 'i ai pē 'a e palopalema mahalo ko e me'a pē ke fai e fokotu'utu'u he 'oku tu'u fakataha foki 'a e Vai pea mo e 'Uhila pea ko 'eku 'ilo pē 'e au ko e hohoko koe'uhi ko hoku ngaahi 'api ka na'e fai pē kole ki he 'Uhila ke lava mu'a ke to'o e veve he 'oku 'ikai ke 'i ai ha veve ia he 'oku 'ikai ke 'i ai ha kakai 'i he ngaahi 'api ko eni. Ka ko e ta'u eni 'e fiha pea 'oku nau laulau 'oku ki'i lahi 'a e sēniti pea 'oku 'ikai ke *refund* e me'a ka 'oku kei tuku pē ia 'i he 'Uhila. Ko hai leva 'oku pule e Veve pē 'oku pule e 'Uhila.

Pē 'oku tonu ke 'ave e silini ko ē ki he veve ke nau toki, koe'uhi ke *refund* 'a e pa'anga ko ia. Koe'uhi 'oku ou tui 'oku 'asi pē he me'a 'a e *dividend* 'oku 'i he Veve. Ka 'oku makatu'unga 'a e tupulaki 'o e Veve koe'uhi ko 'enau hū mai ki he 'Uhila ke fakataha'i 'a e mo'ua pea hangē leva kuo pule 'a e 'Uhila ia. He 'oku lahilahi 'a e ngaahi kakai 'oku pehē. 'Oku 'i ai honau ngaahi 'api ka 'oku kei *charge* pē 'a e veve ia kia kinautolu ka koe'uhi pē 'oku fakatokanga'i ia 'e he Minisitā Mālōlō.

Ka ko e tama Fika 5 eni ko ia koā Minisita ko ia 'oku 'i he 'Uhila 'i he taimi ni? Pea ko e ngaahi me'a tonu pē ke fakatokanga'i he ko e 'uhinga he 'oku lele pē ta'u 'oku tānaki pē. Pea kapau 'oku 'ikai ke nau hanga 'o 'ave 'a e *dividend* 'a e Pule'anga ke fai'aki 'a e ngāue ko hai leva ia 'oku nau fakalele 'aki 'enautolu ia honau vāhenga ka koe'uhi ko e fo'i mafai 'e 2 ko ia ko e 'Uhila mo e Veve. Tānaki 'a e pa'anga ki he tohi mo'ua 'a e 'Uhila pea ko e o'atu ko ia ke fai 'a e ngaahi me'a ko eni, talamai 'e he 'Uhila ko nautolu 'e 'ikai ke 'omai ha silini ia koe'uhi 'oku tuku pē ia 'ia nautolu ka koe'uhi ko e 'ai pē ke mahino 'a e ngaahi me'a pehē pē 'oku hoko.

Ka ko e ngaahi *dividend* ko eni 'oku me'a ko tautolu ko eni 'oku tau ngāue fakapule'anga 'oku tau 'ilo lelei pē 'oku si'isi'i 'aupito 'a e silini 'oku totonu ke 'omai mei he ngaahi 'u kautaha ko eni 'ave ki he Pule'anga ke fai'aki 'a e ngāue. Pea 'oku 'ikai toe ha ngaahi 'uhinga hono

talamai kae 'osi ange e me'a 'oku tokolahi e kakai 'oku ngāue 'oku nau vahe. Pea ko e vahe ko eni 'oku lahi ange 'enau vahe 'i he kau ngāue fakapule'anga 'a e ngaahi Potungāue 'a e ngaahi pisinisi ko eni 'a e Pule'anga. Kae kehe ko e tuku atu pē ke mou ki'i vakai ange mu'a 'a e me'a ko ia 'a e 'Uhila mo e Veve. Sai pē Minisitā tuku pē ke na toki ngāue ki ai he ko ena 'oku ... mālō.

'Eiki Tokoni Palēmia : Tapu pē ki he Sea ko u fakamālō atu Sea ki he Hou'eiki mālō 'aupito. 'Oku mau nouti pē 'a e ngaahi tokoni 'oku fakahoko mai pea hangē ko e lave 'anenai ngalo foki 'i he motu'a ni ia Sea ko e Feitu'u na na'e ...

<008>

Taimi: 1105-1110

'Eiki Tokoni Palēmia: ... na'e kau mo ia hono hono leleaki'i mai e ama 'o e ngaahi poate pea ko u, ko e ko e tākaki ko ē ki he ta'u ni mahalo 'e toe ki'i tika ange ia he tākaki ko ē ko e me'a ko ē na'e tokanga ki ai 'a e Hou'eiki 'o Tongatapu 'e, 'oku, ko u tui 'oku 'ikai ke palopalema ia 'a ia 'oku tākaki pē foki ia he 'Uhila 'a e sēniti pea 'oku nau 'ave leva ki he veve ka 'o kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha, 'oku ai ha ngaahi 'api ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha 'oku totonu ke 'oua 'e charge ia ko hono fakahoko mai pē 'o'ona ia kae fai ha ngāue ia ki ai ke ke fakakakato ka kou fakamālō atu ki he Fika 5 kae'uma'ā 'a Tongatapu 10 mālō 'aupito e ngaahi tokoni kātōa ko eni Sea 'oku 'oku note pē hē pea 'oku lolotonga fakahoko lelei pē 'a e ngaahi ngāue ko ia mo hono fakakaukau'i.

'Oku 'i ai pē foki mo e tokoni ia Sea na'e fakahoko 'e he Pule'anga ki he ngaahi poate. Taimi ko eni na'e na'e hoko ai, mei Sanuali 'o a'u mai ki he māhina kuo 'osi 'o a'u mai ai pē ki he māhina ni na'e 'i ai 'a e, 'a e ngaahi poate na'e kau mai ia hono kaufaki'i 'etau ngaahi ngāue fakapa'anga ko ē lolotonga e fo'i faingata'a e tō 'a e kōviti fakataha mo e pea mo e puna 'a e mo'ungaafi.

Na'e 'omai pea na'e fakahoko mai 'enau ngaahi kole tahataha ki he Pule'anga pea na'e fakakakato 'e he Pule'anga hono refund 'enau fanga ki'i fakamole ko ia mo tokoni pē kia kinautolu na'e maumau lahi koe'uhí ko e fakatamaki na'e hokó koe'uhí he 'oku mo'oni pē me'a ia 'oku fai ai e feme'a'akí ko e me'a mahu'inga 'o e ngaahi poaté ke kei hokohoko atu hono fakahoko lelei honau fatongia ki he kakai. Mālō 'aupito Sea pea ko u fokotu'u atu ai pē 'a e lipooti mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō ko e fokotu'u ē, me'a mai Tongatapu 2.

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi: Tapu ki he Feitu'u na Sea pea pehē ki he kau Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Fakamālō atu Sea 'i he faingamālie. Fakamālō atu foki ki he 'Eiki Minisitā Mālōlō hono fakamahino mai e ngaahi, ngaahi me'a na'e fai ki ai 'a e hoha'a. Ngaahi 'uhinga 'oku 'i ai 'a e ngaahi poate neongo ko 'etau vakai atú ko e ngaahi poate mo e ngaahi kautaha ia 'oku lalahi mo tākaki pa'anga lalahi ka 'oku 'ikai ke totongi 'enau dividend 'a nautolu ia ki he ki he Pule'anga.

Ko e ki'i poate foki ko ē ko e Tama Sea nau fakakaungatāmaki ai he ta'u kuo 'osí 'a eni 'oku 'asi 'oku lele mole pē kae totongi dividend pē. Lahi 'aupito e ngaahi 'a e ngaahi ngāue fakalalakaka ia na'e fiema'u ke fai hangē ko ia na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 5 ki hono fakalele'i 'o e small industries pea mo e ngaahi feitu'u kehe pē ia 'oku 'i he malumalu 'o e TAMA. Ka na'e kole mai he 'Eiki Minisitā 'o e 'aho ko ia ke 'omai pē ha dividend ko e neongo 'emau

feinga ko ē ke fakakakato e ngaahi ngāue ka na'e fai pē 'a e ki'i feinga 'o lava 'o totongi 'a e *dividend* ki he ki he Pule'anga.

Fakamālō atu foki ki he 'a e Tokoni Palēmia he ngaahi fakama'ala'ala kuo kuo tuku maí 'a ia 'oku, ta ko ē ko e ko e ko e lipooti eni ia 'oku 'ata lelei 'oku toki tuku mai he 'i he papa he ta'ahiné kae tufa mai e ngaahi me'a ia ka kimautolu 'oku 'ikai ke 'oku 'ikai ke lava 'ikai ke lava ia 'o fakafaikehekehe'i e ngaahi lanú mo e me'a ngaahi kalafí koe'uhí kae ma'u e mahino ka ko u tui 'oku fai pē ngāue ki ai.

Tokanga ke fenāpasi tu'u e lipooti he faka-Tonga mo e fakapilitānia

Faka'osi pē Sea ko e ki'i me'a ko ē na'a ke me'a mai ki ai he kamata'angá 'oku fekau'aki pea mo e liliu lea mo e fekolosi'aki holo 'a e ngaahi lea 'i he fakapilitānia mo e faka-Tonga 'oku ai pē e tokanga ki ai ke fakalelei'i ange ia koe'uhí ko 'etau lipooti foki 'oku tau 'oku tau faka'amú ke lau 'e ha fa'ahinga taha pē pea mahino ki ai 'a e lipooti. 'Oku 'ikai ko e ni'ihī pē ko ē na'a nau teuteu'i e lipooti 'oku fiema'u ke nau ke nau lau, fiema'u ke lau 'a ha taha pē 'a e lipooti pea mahino ki ai 'a e anga 'o e 'o e ngaahi lea 'oku ngāue'akí pea mo e feliliuaki holo 'a e ngaahi lea koe'uhí ke fakalalakaka ai pē ki mu'a 'a e ngāue.

Ko hono fakakātoa ko u fakamālō ki he Tokoni Palēmia pehē ki he 'Eiki Minisitā Mālōlō pehē ki he Feitu'una foki Sea 'i he ngaahi ngāue ko eni kuo fakahoko ki he lipooti ko eni. Mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: 'Oatu 'a e fakamālō atu he, ko kimoutolu 'oku mou loto ke tali 'a e ...

Lord Nuku: Sea kātaki mu'a kou kole atu pē ki'i mai ha ki'i faingamālie. Pea kapau 'oku pehē pē 'e he Feitu'una.

Sea Komiti Kakato: Mālō e laumālie e Hou'eiki mei 'Eua. Me'a mai.

Lord Nuku: Mālō 'Eiki Sea. Tapu pē pea mo e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato pea pehē foki ki he Mēmipa 'o e Komiti Kakato. 'Eiki Sea 'oku lave'i pē he motu'a ni e lipooti ko eni ko e lipooti eni 'e 20 ki he 2021 'Eiki Sea. Ka ko e me'a ko ē 'oku fakakaukau ki ai 'a e motu'a ni 'Eiki Sea 'i he fakahoha'a ko ē 'o e pongipongi ni ke fakakāinga'i e hala fononga ko ē 'o e ngaahi pisinisi ko eni 'o a'u mai ki he ta'u ni neongo 'oku te'eki ai ke mai 'a e ngaahi fakamatala fakapa'anga ia ...

<009>

Taimi: 1110 – 1115

Lord Nuku: ... 'a ia 'i he ta'u ko eni ko ē 21/22 ka ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai e hoha'á 'Eiki Sea ko e hala fononga ko eni ko ē 'oku fou mai ai ko ē 'a e fakamatala ko eni mahino 'aupito, 'aupito pe ia 'i he kautaha ko eni ko ē 'e 12 ko eni ko ē na'e fakalele mai 'e he Pule'anga 'Eiki Sea.

Ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai e hoha'a ia 'Eiki Sea neongo ko e fakamatala eni 'o e 2021 ka ko hono kau peaú 'oku tau lele ai ko ē he taimi ní. Ko hono ola ia 'o e hala fononga ko iá 'Eiki Sea. Pea ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai e hoha'á he 'aho ní he te tau foki ki he 2021 ka 'oku tau

mafasia atu tautolu ko e me'a ia 'oku tau lolotonga lele ai he taimi ní. Pea te tau tali ke tau toki fakahoha'a 'i he a'u ko ē ki he fakamatala pa'anga ko ē ta'u ní.

Ka ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai hoha'á ia 'Eiki Sea, 'osi mahino pē 'a e 'ū me'a ia ko ení 'Eiki Sea. Ka ko e me'a ko ē 'oku mahino ko ē ki he motu'á ni 'i he fakamatala ko ení hangē 'oku 'asi ko ē he 'ū peesí ngaahi kautaha hangē ko e pa'anga ko eni ko ē na'e tānakí, ngaahi kautaha 'oku 'ikai ke lava.

Ko e me'a eni ia 'oku fai e hoha'á 'a e kavenga ko ē 'oku fua ko ē he ngaahi kautaha ko ení 'i he taimi ní. Ko e ola ko ē ngāue 'aneafi ko ia ia 'oku tau fou ai ko ē he taimi ní pe na'e anga fēfē. Ka 'oku tonu foki ke fakalelei e ngāué 'i he anga ko ē hala fonongá. Pea na tau a'u mai ko ē ko e he ta'u ko eni kuohilí 'oku 'asi ai e ngaahi pole ia heni mahalo 'e 3 pe 4 'i he ngaahi me'a lalahi ko ē na'e hoko ko ē ki he fonuá. Ko e kōviti hangē ko e sunami, ko e ngaahi pole ko iá na'e fepaki ia mo e fakamatala fakapa'angá. Ka ko hono nunu'a ko ē he 'aho ní ko e me'a ia 'oku fai ki ai e hoha'a ko ē 'a e motu'á ni ke fakafekau'aki 'a e nunu'a ko ē 'oku fua 'e he fonuá he taimi ní.

Tau pehē hangē ko e loló, hangē ko e vaí, hangē ko e 'uhilá, he 'oku fai foki 'a e feme'a'aki ko eni 'Eiki Sea ko kinautolu kātoa ko eni ko ē ne nau 'i he ngaahi meimei 'oku tau monū ai he 'ahó ni. He kuo 'i ai e kau mēmipa he ngaahi poate ko eni kuo nau 'i he Falé ni 'i he 'ahó ni. Ka ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai hoha'a ia he 'oku tānaki pe tupú neongo na'e faingata'a'ia 'a e ta'u fakapa'anga ko ení. 'A eni ko ē ko e 'oku tau lolotonga fai ki ai le feme'a'akí. Ka ko e hā leva, ko e hā hono ola ki he kakaí 'i he 'aho ní? Ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e fehu'í 'Eiki Sea.

He ko e fuofua taimi eni ke a'u ai e fonuá ki he ngaahi tu'unga 'o e totongi koloá ki he tu'unga ma'olunga tahá. Ka ko e 'uhingá foki 'a e fai 'a e fakamatala ki ai 'Eiki Sea ko e 'uhí ke fakakāinga'i mai e hala fonongá 'ene fononga maí. He kapau te tau hanga 'o tukuange eni ke 'alu he 'ikai ke tau lava tautolu ia 'o lave ki he tu'unga ko ē 'oku 'i ai e tu'unga e koloa he ta'u ní. Tu'unga ko ē 'oku 'i ai e fonuá 'i he ngaahi fakatamaki kotoa pē. He ko e 'uhí ko e ngaahi pisinisi ko ena 'a e kakaí 'Eiki Sea ko nautolu 'oku nau hanga ko ē 'o fua ko eni e kavenga ko ē fonuá 'o fefua'aki mo e kakaí.

Na'e kehe e totongi 'uhila ko ē 'i he ta'u fakapa'anga ko ení. Kapau te tau lave leva hangatonu ki he ta'ú ni. 'Oku 'ikai ke lava 'a e fakamatalá ia ke ne hanga

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu pe Sea, tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa Kōmiti Kakató ko e kole atu pe ki he tau nofo pe he līpootí. Ko e līpootí 'oku 'osi 'i Sune 2021, ko e tau lau ki he ta'u ní 'oku *outside* pe 'oku tu'a ia 'i he līpootí ko iá ko e fakatonutonu pe ia 'e Fakafofonga Nōpele ke tau nofo pe he tau līpootí mālō.

Lord Nuku: Mālō 'Eiki Sea, 'ikai ko e hā pe ho'o me'a 'au Sea kapau 'oku tonu e fakatonutónú. Ka ko e ko e 'uhinga ia ko ē ko u fakahoha'a atu ai aú, 'oku ou fakahoha'a atu ko e tu'unga ko ē foko

<010>

Taimi: 1115-1120

Lord Nuku: ... ‘aho ní. Ko e ngaahi kautaha ko ení ‘a eni ko ē he 2021 kautaha tatau pē ‘oku kei lele ko ē he taimi ni ... ‘a eni ko ē he 22/23. ‘Oku ‘ikai ke pehē ke toe ‘i ai ha, ke toe ‘i ai ha liliu ia ai Sea. Kei kainga pē fakamatala fakapa’anga ia ko ení pea mo e ‘ū kautaha ko ē ‘aho ní kapau ‘oku fetongi tu’unga pē. Ka ko e ‘uhinga ko ē ‘uhinga atu ‘aku ko ē ki aí he ko u tui ko e me’a ia ‘oku hoha’a ko ē ki ai e fonuá ia he ‘aho ní ko ‘etau tu’unga, ‘a eni ko ē ki he kaveinga ko ē ‘oku fakalele ai he Pule’angá ‘a e ngaahi kautaha ko ení. Tau pehē ki he ‘uhila tau pehē ki he fefakatau’aki fakavaha’apule’anga. Ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku fai atu ko ē lave ki ai he ‘oku lele mai e fakamatala ko ē ‘o ngata pe ia he ta’ú.

Ko e Fale Aleá ‘oku ‘i ai hotau fatongia ‘o tautolu ia ke fakakāinga’i ‘a e me’a ko ē ‘oku hoko ki he fonuá he ‘aho ní Sea. Tau pehē pē hangē ko e loló. ‘Oku mahino e ngaahi me’a ko ē ‘oku hokó, ‘ikai ke lava he ngaahi fakamatala ia ke nau hanga nautolu ‘o *focus* pe ko e hā e me’a ko ē ‘e tu’u ki he kaha’ú. Ko u tui ko e Pule’angá ‘oku tonu ke mateuteu ki he ngaahi ta’au ko eni ko ē halafononga ko ení Sea. He ‘oku tu’u pē heni ‘a e sevesi ko ē ki he kakaí. Ko u tui ko e me’a mahu’ingá ia. Pea kapau ‘oku pehē pē ‘e he Falé ia ke tau tukuange eni ka tau tali ā.

Ka ko u tui mahalo ko e taimi pe eni ia ke tau hanga ā ‘ohake e ngaahi me’a ko ení ‘i he fakamatala fakata’u fekau’aki pea mo e Potungāue ‘Uhilá, Potungāue Vaí. He ko e ngaahi me’a ia ‘oku mafasia ai ko ē kakai e fonuá he taimi ní. Pea kapau leva ko e ‘uhinga ia ‘a e Pule’angá ke tau tali ‘etautolu ia he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane kaunga ‘ana ia ki he ta’u ni ko u fokotu’u atu au ke tau tali ‘etautolu ē kae tuku ai pē kakai ia mo e mafasia ko ē ‘oku ‘i ai kae toki fai mai kau Fakafofonga ha fokotu’u. Ko e me’a ia ‘oku fai ki ai e tokanga.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea ka u ki’i tokoni atu pē fakamolemole. Ko ‘eku ki’i fie tokoni pē ‘a’aku ia ‘ikai ko ha me’a. Sea ko e hiki ko ē ‘o e, ‘o e totongi loló, na’a ne uesia lahi ‘aupito e hiki ‘a e ‘uhila. ‘Oku ‘i ai pē ‘a e, ‘a e *formula* pe ko e founga ‘oku nau fika’i ‘aki ko e hiki kotoa pē seniti ‘e fiha e loló te ne, ‘e hiki seniti ‘e taha ai ‘a e ‘uhilá. Na’e ‘omai ko ē ‘a e, ‘a e hiki ko ē ‘a e loló pea mo e kole mai ko ē ke hiki e ‘uhilá na’a mau feinga homau lelei taha Sea ke holoki e fo’i hiki ko iá. Neongo na’e totonu pe ia ke hiki lahi ange ka na’e fai ‘emau alēlea pea mo e ‘uhila mo e Komisoni e ‘Uhilá faifai pē pea nau loto lelei ke holoki pē ‘enau hikí ‘o ‘ikai ngāue’aki ‘a e *formula* kimu’a. ‘Oku mea’i pe ia ‘e he ‘Eiki Palēmia Mālōlō kae ‘uma’ā e Fakafofonga Tongatapu 5 ‘a e ngaahi me’a ko iá.

Ka ko ‘eku, ka ko e ‘uhinga ‘eku fakahoha’a Sea ‘oku, ‘oku fai e lelei taha e Pule’angá. ‘Ikai foki ke tau lava ‘etautolu ‘o pule’i ‘a e hikí, ‘a e hiki ko eni ‘a e koloá mo e hiki ‘a e loló pea mo e hiki. Pea ‘oku pau ai pē ke hiki mo e ‘uhilá. Ko e ngaahi poate kehe Sea ‘oku ‘ikai ke hiki noa’ia ha, ha fa’ahinga totongi ia te nau fakahoko ki he kakai ta’e’omai ke fai sio ki ai ‘a e potungāue tautautefito he taimi e faingata’a ko ení. Kapau ko e ‘uhinga pe ia ki he Potungāue ‘Uhila ka ‘oku, ‘oku mau, ‘oku ‘ikai ke tukuange noa, ‘oku mau fakahoko ‘a e ngāue lahi pē ke fakapapau’i.

‘Oku, ko e ki’i *news* lelei eni ‘oku ‘omi mei he Minisitā Pa’anga hangehangē ‘oku holó ‘a e totongi e lolo hetau ki’i fononga atu ko ení. ‘Oku ‘ikai ke ‘ilo pe ‘e holo, holo ko ení ‘o holo ai pē pe ‘e holo pea toe ‘alu hake. Kae hangē ko ‘eku lave ‘anenaí Sea ko e feliuliuaki ko ē ‘a tu’apule’anga ‘i he tau ko eni ‘oku fai ‘a Lūsia mo *Ukraine* fakataha mo e ngaahi ‘uhinga kehe pē, ‘oku ‘ikai ke tau pule ki ai ka ‘oku fai pē lelei taha ke fakapapau’i pē ko e ki’i me’a ko ē ‘oku tau ‘oange ki he kakaí ‘oku fakapotopoto. Mālō ‘aupito. Mālō Sea.

Lord Nuku: Sea ko e fakahoha'a ko ē 'oku fai ia 'Eiki Sea makatu'unga he tu'unga ko ē 'o e 'aho ní. Kapau leva te tau, te tau fakakikihi 'i he 'uhinga ko íá, te u fehu'i ki he Minisitā, ko e hā e tokoni 'a e sola pea mo e *wind power* ke ta'etotongi e 'uhila ko ē 'aho ní?

'Eiki Palēmia: Sea ko e fakatonutonu Sea mo e *point of order*. Te tau talanoa tautolu he *budget statement* he taimi ni fekau'aki mo e ngaahi fokotu'utu'ú, pe te tau foki ki he lipooti ko eni ...

<002>

Taimi: 1120-1125

'Eiki Palēmia: ... lipooti ko eni 'oku lolotonga 'i ho Fale Sea. He 'oku, ko e me'a ia ko eni 'a e Hou'eiki ia 'oku takai atu ia 'i he feitu'u kehe 'aupito pea na'e fai 'a e fakatonutonu atu 'anenai ke fakafokifoki mai kapau 'oku loto, laumālie lelei pē Feitu'u na ia ke tau afe a tautolu 'o 'alu ā ha ngaahi me'a kehekehe kae tuku 'a e lipooti ia, mau tali angi atu pē.

Lord Nuku: 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia 'Eiki Sea ko e pehē ke afe mama'o ko e me'a ko ē 'oku mahu'inga ko e tu'unga ko ē ko ē 'oku 'i ai ko ē totongi koloa 'i he 'aho ni, 'oku 'i ai 'a e kaunga ...

'Eiki Palēmia: Sea 'oku fakatonutonu atu ...

Lord Nuku: ... 'a e me'a ko eni 'Eiki Sea ki ai, pea kapau ko e me'a ia 'a e Palēmia ke tuku ai pē ia ...

'Eiki Palēmia: ... ka ko e 'ai mai pē, 'io kapau 'oku tuku ai pē ia, 'omai 'e koe ha tohi fehu'i ko e founa ia 'oku ke 'osi mea'i pē he 'oku kau koe he Fakafofonga fuoloa taha heni. 'Oku ke mea'i 'a e founa.

Lord Nuku: 'Eiki Sea fakamālō atu ki he 'Eiki Palēmia, ko 'etau Tohi Tu'utu'uni ka 'oku 'i ai ha fehu'i ki ha Minisitā heni pau ke ne tali mai.

'Eiki Palēmia: Kapau 'e toki fehu'i 'i he 'aho Tu'apulelulu ke 'osi mea'i pē mo ia.

Lord Nuku: 'Eiki Sea.

'Eiki Palēmia: Lolotonga 'asenita 'i he taimi ni Nōpele, ko e lipooti ...

Lord Nuku: Mo ki'i me'a hifo angé, 'Eiki Palēmia 'uma'ā 'a e Hou'eiki 'o 'Eua. Mahino ho'omo feme'a'aki, na'a mo e tu'unga 'oku 'i ai 'a e fonua 'i he lolotonga ni, tu'unga faingata'a 'aupito. Ko e lipooti ko eni 'oku ne 'omai 'oku ne fakahā mai ai 'a e faingata'a'ia 'a e kau poate kae 'uma'ā 'a e pisinisi ko eni 'a e fonua, ka 'oku hanga 'e he Pule'anga 'o ta'ota'ofi 'a e hiki he lolotonga ni 'i hono ngāue 'aki 'a e ngaahi tafa'aki kehekehe ke 'oua 'e fu'u 'ilonga.

'I he'ene pehē 'oku hangē ko e me'a mai koē koē 'a e Hou'eiki 'o 'Eua ko e ha 'a e ngāue 'e fai, ko e tu'u foki 'i he taimi ni 'oku 'ikai ko kitautolu pē 'oku ta u 'i he vaka 'o e fonua mo e vahafolau kātoa māmani 'oku na u 'i ai, pea ka fakapotopoto taha pē eni ke fai ai 'a e tētē 'i he lolotonga ni, kae 'uma'ā 'a e ngaahi me'a kehe ia te'eki ai ke lave mai ki ai, ka ko e tu'unga eni 'oku 'i ai 'a e pisinisi ko eni koē 'a e fonua 'i he lolotonga ni, pea 'oku 'i ai 'a e tokanga lahi ki ai 'a e Pule'angá pea mo e lipooti ko eni ku o ha mai. Mo'oni 'a e me'a 'oku me'a mai 'aki 'e he Hou'eiki 'o 'Eua, ka ko e anga ia 'a e loto mo e faka'amu kuopau ke talaatu ke mo u me'a

ki ai he 'oku kakapa 'a e fakakaukau mo e 'amanaki ka 'oku 'ikai ke 'i ai 'a e ivi, pea 'oku pehē 'a e ngaahi fakatonutonu mo e ngaahi me'a 'oku 'omai.

Ko ia he 'ikai ke toe fai ha fuoloa kae fai a ha'atau vakai ki hono pālōti'i pē 'oku tali 'a e ...

Dr. Taniela Fusimālohi Sea 'e lava pē ke fai ha ki'i fehu'i kātaki.

Sea Komiti Kakato: Fehu'i faka'osi Fakafofonga 'Eua.

Tokanga ki he ngaahi me'afua ke tulitulifua ki ai faifatongia ngaahi kautaha pisinisi Pule'anga

Dr. Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea mālō. Mālō 'a e ma'u 'a e faingamālie. Sea 'oku ou tokanga ki he peesi 7, 'i he me'a ko eni 'oku ha he peesi 7 foki he 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'afua ia ke fai ko ē ki ai 'a e tulitulifua e. 'Uluaki, ke 'i ai ha tupu pea ko hono ua ke totongi ha *dividend* peseti 'e 50 kihe 75, pea ko hono 3 ko e tupu haohaoa peseti 'e 10 pea 4 ko e sevesi ki he lelei. Ko 'eku fehu'i 'oku anga pehē ni Sea.

Ko e me'afua foki ia ko eni 'oku 'asi ia 'i he lao pea 'oku pau ke tulitulifua ki ai 'a e tānaki ia ko eni 'a e ngaahi kautaha. Ko 'eku 'uluaki fehu'i 'aku ia ki he Minisitā pē ko e 'uhinga eni 'oku fa'a hiki ai 'a e ngaahi totongi 'o e 'uhila ko e vai ko e telefoni.

Tokanga ki ha palani Pule'anga ke fetongi 'ene ngaahi koloa

Ko hono ua, 'oku 'ikai ke hā mai 'i he līpooti ia ko eni ha palani ki hono fetongi ko ē 'o e ngaahi *asset*, he 'oku 'i ai 'a e ngaahi lāunga ia 'i he ngaahi vahefonua ia kuo fu'u motu'a pē ko e 'uhinga ko e tali pē ia ke kole ha tokoni ke fetongi pea ko 'eku fakatātā eni ko e ma'u'anga vai koē 'a 'Eua, ku o fuoloa 'a e taimi ia ke fai ha ngāue ki ai ke fetongi pea 'oku ou fakamālō ku o kamata ke fai 'a e ngāue ki ai, 'oku tatau pē ia pea mo e tafa'aki ki he 'uhila, 'oku lahi ange taimi 'oku mate ai.

Ko e ngaahi me'afua foki eni Sea ia ki he sekitoa taautaha ka 'oku tau to'o mai ke fakahū ia ki he ngaahi kautaha ko eni 'a e Pule'anga, 'oku ha 'i he peesi 18 'a e pehē ko e faka'amu pē ke 2.8 'a e *dividend* 'e tānaki mai, ka na'e 'alu ia 'o 7.5 'i he fu'u taimi faingata'a 'o e KOVITI. Ko e anga 'eku fehu'i Sea ki he ngaahi me'a ko eni pē ko e ha leva 'a e palani ko ē ki ai, 'uluaki ko e fa'a hiki ko eni 'a e totongi tukukehe lolo ko e 'uhinga ko 'etau feinga ke māa'usia 'a e ngaahi me'afua ko eni he 'oku talamai ia 'e he lao ke fai. Pea mo hono ua ko e hā 'a e palani ke fetongi 'a e ngaahi *asset* ko eni ku o a'u ia ki he tu'unga, he ko e me'a tatau na'a ku fakatalanoa ki he Poate Veve, pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi lāunga ai 'o talamai te nau hiki e totongi ...

<005>

Taimi: 1125-1130

Dr. Taniela Fusimālohi: ...veve he vave ni ke 'omai'aki ha ngaahi me'angāue ke 'ave'aki e ngaahi veve hangē ko eni hangē ko e me'alele mo e ngaahi veve lalahi pehē, ka 'oku ou tui 'e toe foki pē ia ki he kakai ko eni 'oku nau fai hono totongi e ngaahi sēvesi ko eni pea nau fua kotoa 'a e ngaahi me'a ko eni 'oku tau feinga ko ē ke fai kai ke tuku ha seniti he ngaahi kautaha ko eni. Ko e kautaha ia 'e valu 'oku nau feinga tuli pē 'o ma'u e fo'i me'afua 'e fā ko eni. Ka 'oku 'ikai ke fai'aki ha ngāue ... mālō.

Tali Pule'anga ki he hoha'a ki he hiki totongi 'uhila

Eiki Tokoni Palēmia: Sea mālō 'aupito 'oku ou kole pē ke u ki'i fakalavelave atu pē he me'a na'e tokanga ki ai ko e hiki e ngaahi totongi 'a e 'uhila 'oku 'ikai ke hiki ia kapau 'e tu'uma'u e lolo 'oku 'ikai ke hiki ia 'i ha fa'ahinga me'a kehe. Kapau na'a ke ...te ke lava 'o talamai ha fo'i taimi na'e hiki ai na'e ngāue ai 'a e totongi 'a e 'uhila makehe makehe mei he ngāue 'a e totongi 'a e lolo ke mau sio ki ai ka ko e lele ko ē 'a e 'uhila he taimi ni 'ene hiki mo 'ene 'alu hifo ki lalo fakatatau pē ia ki he totongi ko ē 'a e lolo kuo 'omai.

Ko e fetongi ko ē 'a e ngaahi koloa 'a e poate ko e me'a ia 'a e poate mo e *management* 'a e pule mo e kau ngāue pē ko ia, kātōa e ngaahi fetongi ko ia 'oku faka'asi pē ia 'i he'enua Patiseti pea 'oku faka'asi ai he'enua fakamatala pa'anga pea 'oku 'omai ko ē 'a e fakamatala pa'anga 'oku toenga leva e tupu haohaoa pē ko e mole pea toki fakahoa leva ai he poate mo e Minisitā pē 'oku taau ke 'omai ha seniti ko 'enua totongi 'inasi ia. Ka 'oku 'ikai ke kau ai 'a e potungāue 'i hono fakalele 'enua pisinisi.

'A ia ko e ngaahi fakamatala pa'anga ko ē 'oku nau 'omai 'oku 'osi 'i loto ai 'a 'enua palani 'anautolu ki hono fetongia ko ē 'o e ngaahi koloa ko ia 'ikai ke u lave'i 'e au 'a e me'a ko ē 'a e Poate Vai ki 'Eua kapau 'oku 'i ai ha palopalema ia ai sai ia ke 'omai ke 'ave ki he Poate Vai ke nau sio ki ai mālō 'aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakamālō faka'osi pē eni 'e Tongatapu 10.

Fakamanatu ke fakaa'u mai ki Fale Alea Palani Fakata'u ngaahi Potungāue Pule'anga

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa: Sea tapu mo e Feitu'u na ka u ki'i fakahoha'a nounou atu pē Sea ko e me'a ko eni ki he tokanga ko eni 'a e Fika 11 ki he *asset* ki he palani *asset* 'oku 'asi ia 'i he *annual report* pea mo 'enua ...ko 'enua *management plan*, na'a tau hanga foki 'o paasi 'e toe a'u mai mo e *annual report* ko ia 'a e ngaahi pisinisi ki Fale ni pea ko u ki'i fakamanatu atu pē Sea ke fakapapau'i 'oku a'u mai ia kaikehe 'ikai ke ngata pē 'i he lipooti ko eni 'a e potungāue mālō Sea.

Pāloti 'o tali Lipooti Fakata'u Potungāue Ngaahi Pisinisi Pule'anga 2020/2021

Sea Komiti Kakato: Mālō ko ia Kalake teuteu ke tau vakai ki he Lipooti 'a e Potungāue ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga ko ia 'oku loto ke tali 'a e Lipooti Fakata'u 2020-2021 fakataha mo e ngaahi fakatonutonu kātaki 'o hiki homou nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila mo e Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Pohiva Tu'i'onetoa, Taniela Liku 'o Hihifo Fusimālohi, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō loto kotoa ki ai e Hou'eiki toko 19.

Sea Komiti Kakato: Mālō tali ia ‘a e Lipooti Fakata’u Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga. Tau hoko atu ‘i he Pisinisi ‘a e Potungāue Pa’anga 2021 pea tuku atu ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ke ne fai ha puipuitu’a pea toki hoko mai ki he Tongatapu Fika 5 na’a ne kole ke tukuhifo eni ki he Komiti Kakato mālō.

Lipooti Fakata’u Potungāue Pa’anga ngata ki he ‘aho 20 Sune 2021

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu ki he Feitu’una ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti fakamālō atu pē he faingamālie Sea. Ko e Lipooti eni ‘a e Potungāue Pa’anga ‘i he ta’u ‘osi ki he 30 ‘o Sune 2021 pea ko e fakamā’opo’opo pē ena he pāsina kamata ‘o e lipooti foki hake ki ‘olunga. Ko honau kamata’anga pē ena Sea ‘i he potungāue pea mo e saione ‘oku fakatatau ki ai ‘enau fua fatongia Sea.

Sea ko e kongā lahi ‘o e lipooti hangē ko e fakamatala pa’anga fakata’u ‘oku kehe pē ia pea hangē pē ‘oku mea’i kuo ‘osi tukuhifo pē ia ki he ...pea mei he Fale ‘Eiki ki he Komiti pea mo e fie fakamamafa pē Sea ko e ...

<007>

Taimi: 1130-1135

‘Eiki Minisitā Pa’anga : ...pē Potungāue Pa’anga ‘i he tali fatongia ki he Pule’anga hangē pē kone fa’ee ‘a e Pule’anga. Ko e taimi ‘oku tangi mai ai ‘a e Potungāue Ako ‘oku pau ke ne fai hono fatongia, ko e Potungāue Mo’ui pea pehē pē ki he kotoa ‘o e ngaahi Potungāue. Pea ko e ‘ātakai na’e fakahoko ai ‘a e ngaahi fatongia mou mea’i pē hangē ki he lipooti na’e toki ‘osi ko e ngaahi ma’u’anga pa’anga ‘a e Pule’anga na’e ‘alu kātoa ki lalo koe’uhi ko e ngaahi faingata’a pea mo e loka fakamāmani lahi ko ia e KOVITI- 19. Pea na’e lolotonga fakaakeake ‘a e fonua mei he ngaahi fakatamaki lolotonga fakaakeake pea mei he afā ko *GITA* fakatalopiki ko *GITA* pea pehē pē mo e afā fakatalopiki ko Háloti pea ne uesia lahi ‘aupito e ngaahi tu’unga fakapa’anga ‘a e Potungāue. Ka neongo ia Sea ‘oku fiefia pē ke ma’u e faingamālie ko eni ke a’u atu pē fakamālō koe’uhi ko e kau ngāue tumutumu ko e kau ngāue fakahoko lelei honau fatongia. Pea pehē pē foki ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga Mālōlō *Hon* Tevita Lavemau kuo ne, koe’uhi ko e lipooti ko eni na’e fakakakato lolotonga ‘ene fakahoko fatongia ki he Kapineti.

Sea ko e tu’u ‘a e lipooti ko e kongā lahi ‘a hono lipooti ‘a e ngaahi ola ‘oku kamata atu ia pea mei he peesi 29 ‘a ia ko e kongā kimu’a ‘oku ne hanga pē ‘o ‘oatu mei he tēpile 3 ‘a e fakahoko fatongia ‘a e Potungāue ‘i hono fua fakatatau ki he ngaahi fakahinohino ko ia ‘a e Komisoni ki he kau ngāue fakapule’anga pea mo ‘enau fakahoko fatongia ola pea hoko atu ai pē ki he lahi ‘o e pa’anga na’e tākaki mai ‘e he Potungāue pea mo e pa’anga tokoni pa’anga ‘a e Pule’anga. Ka ‘oku toki kamata ‘a e ngaahi ko ‘ene tāketi ngāue mei he peesi 29 ‘o ‘alu ai pē ko ‘ene tāketi ko e a’usia.

Pea ‘oku ‘i ai leva pea mo e ngaahi faingata’a ‘oku fakamatala mai ki ai ‘a e lipooti pea mo e ngaahi fakalelei ‘oku fokotu’u atu ‘i he lipooti, ko e fakatātā pē Sea ko e taha e me’a ‘oku fai ki ai e tokanga ke vave hono totongi ‘a e ngaahi totongi ko ia fiema’u totongi ki he fonua. ‘Ikai ke ngata pē ‘i he fonua ko e ngaahi Potungāue ko e kau ngāue. ‘A ia tau fakatātā pē ko e peesi 78 ‘oku tēpile 30. ‘Oku faka’amu ‘a e Potungāue ke ne lava totongi ‘i loto he ‘aho ‘e 3 ‘a e ngaahi totongi kotoa pē. Ko e fanga ki’i totongi ia mahino ‘oku ne ma’u ‘a e ngaahi fiema’u tefito ki he ngaahi totongi ma’u pē ki he taimi pē ko ia vave ‘aupito. Ka ‘oku ‘i ai pē ngaahi totongi ‘oku ki’i lahi ange hono mahu’inga pea lahi mo e ngaahi fiema’u ke fakakakato. ‘Oku

tulifua 'a e Potungāue ke lava a'usia 'i loto 'i he 'aho 'e 3 pea ko 'ene tāketi ke peseti 'e 85 'a e ngaahi totongi fua pē ta'u ni na'e lava ke a'usia peseti 'e 80 Sea. Pea lava ke a'usia 'e he Potungāue 'a e peseti 'e 85. Ko e fakatātā pē ia 'o e ngaahi ola 'oku toe fakahoko fatongia 'a e Potungāue ka 'oku hangē pē 'ene ngaahi fua fatongia. Fiefia pē motu'a ni ke 'i ai ha ngaahi tānaki koe'uhiā ko e ngaahi faingata'ia pea mo e fakalelei pea mei he Kōmiti 'Eiki. Pea 'oku tali ha ngaahi fehu'i 'e fiema'u pea kapau 'oku 'ikai fokotu'u atu ha ngaahi lipooti 'a e fa'ee 'a e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga mālō.

Sea Kōmiti : Fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga. Tongatapu 5 me'a mai.

Fakatonutonu ki he peesi 1 Lipooti Fakata'u Potungāue Pa'anga

Dr. 'Aisake Eke : Tapu ki he 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki Kōmiti Kakato. 'Uluaki pē fakamālō ki he 'Eiki Minisitā mo 'ene kau ngāue he mālō e fai 'etau ngāue ka 'oku a'u mai 'o lava 'a e ta'u ko eni pea ko hono ola eni. Sea kae fai pē ha vakai ki he lipooti ko eni. 'Uluaki pē ko e fakatonutonu peesi 1 kamata pē he peesi 1 'a ia ko e kongā 3. **Tokangaekina 'a e ngaahi ola** fo'i lea ia ko ē 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au ha fo'i lea faka-Tonga pehē. 'A ia ko 'eku 'atu pē ko 'eku fakatonutonu ia. Peesi 1 peesi 78 peesi 79 peesi 80 peesi 81, peesi 82, peesi 83, peesi 84. Kātaki 'o toki me'a atu pē Minisitā ki ai 'o toki fakatonutonu atu 'a e ngaahi me'a ko ia. Sai ko e 'u fakatonutonu ia.

Fakatonutonu ki he kongā 2 e Lipooti Fakata'u e Potungāue

Ko e kongā 2 Sea 'oku ou fie lave pē ki he peesi 35 'oku ou lave ki he lipooti ko eni 'a e ngaahi Va'a ē. Fakamolemole peesi 35 faka-Tonga 'a ia ko e .. ko ē fakamuimui ko e kongā eni ko ē felāve'i mo e 'atita fakalotofonua ko eni 'a e Potungāue 'a ia 'oku 'i ai foki 'enau *division*. Ko Falepa'anga pē 'oku 'i ai 'enau *division* pehē 'ikai ke u ma'u ki he ngaahi Potungāue kehe. 'Oku fokotu'u pē ia koe'uhi ke ne tokanga'i 'a e ngaahi ngāue ko ē ke fakapapau'i 'a e ngaahi, 'oku fai pau 'a e Falepa'anga ki he Ngaahi tu'utu'uni. Koe'uhi pē foki 'oku mahino 'oku fai kātoa pē 'a e me'a fakapa'anga mei Falepa'anga. Pea ko e kupu ko ia 35 'a ia ko e tēpile taupotu taha ki lalo, ko e 'u vahevahe foki eni. 'A ia ko e kongā ko ē taupotu taha ki lalo. ..

<008>

Taimi: 1135-1140

Dr. 'Aisake Eke: ... 'a ia ko e 'uhinga taumu'a ngāue tolú muimui'i 'o e ngaahi Lipooti 'Atita ki mu'a 'a ia ko e *follow up's report* pea 'oku hoko mai leva he kolomu 1, 2, 3, 4 ko e kolomu 4 'oku ne hā mai ai fai ko ē 'enau vakai'i ko ē e tu'unga ngāue ko ē he Fale Pa'anga pea na'a nau ha'u leva pea mo e fokotu'utu'u 'e 16 (*recommendation*) ki he ngaahi me'a ke fakalelei'i 'i he Fale Pa'angá.

Ko e ngaahi ngāue ko ē kuo 'osi fakahoko 'i Fale Pa'anga fakatatau pea mo 'enau lipooti, lipooti ko e, ko e fokotu'u pē 'e ono. 'Oku te'eki ke fakahoko e fokotu'u ia 'e 10. Pea ko e kolomu hokó pē ia 'oku 'i ai 'enau lau 'o pehē 'oku kei hā mai pē 'a e fakatuotuai 'a e kau taki ngāue ke tali 'a e ngaahi fokotu'u ngāue pea mo e ngāue fakatatau ki he ngaahi fokotu'utu'u ngāue kuo 'osi tali ke fakahokó ko e fakalea fakapālangi mahalo 'oku toe ki'i mahino ange ai 'i he peesi 35 pālangi ai pē 'i he kolomu 1, 2, 3, 5 'oku 'asi ia 'oku pehē, *management is reluctant to implement approved recommendations*.

‘A ia ko u ki’i vakai pē ki he anga e tu’unga ko ē ‘a e ‘a e pē ko e hā e me’a ‘oku pehē ai ‘a Fale Pa’anga he ‘oku mahino pē foki ko Fale Pa’anga ko ia ‘oku ne pukepuke ko ē ‘a e tauhi ko ē ‘a e ngaahi tu’utu’uni mo e fai e ngāue. Ka ‘oku hā mai heni ‘oku hā mai ‘oku ‘i ai, ‘oku ‘i ai ‘a e ‘ikai loto ia pea ‘oku hangē ‘oku fakatanga’i ‘a e ngaahi ngāue ko eni ‘a e kongā ko eni ka ko u tui ‘oku ‘i ai e tokanga ki heni. Kapau ko e ‘ataakai ia ‘oku pehē ‘a Fale Pa’anga ‘oku ‘i ha tu’unga fakatu’utāmaki ia koe’uhí ‘oku mahino ‘oku ai pē ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ke fakalelei’i ka ‘oku ‘ikai ke nau loto ke fakalelei’i. Kai kehe ko u ‘ohake pē ‘e au ‘a e kongā ko eni ke fai ha sio pē ki ai ‘Eiki Minisitā ko e hā e me’a ‘oku hoko koe’uhí he kapau ‘e ‘osi ange ‘oku vaivai ‘a Fale Pa’anga ko ‘ene ‘osi ia kātoa e ‘ū potungāue kapau te nau fakangaloki. ‘A ia ko ‘eku lave ia ki he kongā ko ia Sea ‘a e hā mai mei he tafa’aki ko ia Sea.

Ko e kongā ko ē ‘e taha ‘eku fakahoha’a Sea ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ia ‘oku nau, ‘oku ‘ikai ke ‘asi ‘oku mahu’inga na’e totonu ke ‘asi mai e fakamatala ‘a Falepa’anga ka ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia. Ka kou tui kuo hoko eni ia ‘i he ngaahi potungāue ko e me’a ko ē ‘oku ne ‘omaí mai pē ngaahi, fakamatala’i mai e ngaahi ngāue e ngaahi va’a takitaha ‘osi pea ‘omai ko e hā ‘enau me’afua na’a nau fokotu’u pea nau talamai ai.

Ko u fakatātā ‘aki eni, nau faka’amu au ke u sio ange ki he peesi ko eni ki he va’a ko eni ‘enau va’a ko ē fakatapu mai, ‘a e *procurement, emergency* ē ke u sio ange ke fai ha vakai ki ai koe’uhí ki he ngāue ko eni foki na’e tali ‘i Sanuali ‘aho 15 ko ē ‘o Sanuali na’e tali e tu’utu’uni ko ē ‘a e fakahū koloa fakavavevave ka nau faka’amu au ke u sio ange ki ai ke fai ha vakai ki ai ko e fiha kātoa ‘a e mahu’inga ‘o e koloa mo e ngāue na’e hū mai ‘i he fo’i ngāue ‘i he fo’i faka’atā ko ia ‘o fakatatau ki he kātoa ‘a e ‘ū koloa na’e tali ‘e he Pule’anga ‘i he, ‘i he taimi tatau ka ‘i he angamaheni ‘ikai ke ma’u e fika ia ko ia heni.

Tui Tongatapu 5 mahu’inga ke lipooti mai tu’unga ngāue ko eni he Fakamatala Fakata’u ka hoko Falepa’anga

Pea ko u kai kehe ka ko e ngaahi me’a ia ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga ki he lipooti ka hokó ke, ke mai ange he ko e, ke fai ange ha vakai ki he ngaahi tafa’aki ko ia. Pea ko e me’a pē kou ki’i hoha’a au ki ai pē ko e pēseti ‘e fiha ko e ngāue’aki ko eni e faka’atā ke fakavavevave pē ‘oku kamata ‘afē ‘o ngata ‘afē na’a kuo lelelele mai pē ia ‘o lelelele mai pea ‘ikai ngata ai ki hono lahi pea mo hono vakai’i kai kehe ‘a ia ko e kongā ia kou tui ki he lipooti ka hoko ke ‘ohake ko e hā ha lave ki ai ‘a e tafa’aki ko ia me’apango pē eni Sea kou vakai ki he ‘Atita, Lipooti ia ‘a e ‘Atita Seniale ‘oku lipooti ‘oku ‘ikai ke ne ‘omai ‘e ia ha lipooti ‘ene ngaahi, ‘ene ‘atita’i ko ē e ngaahi ngāue fakapa’anga ko ē mo e faipau ki he laó (*compliance*). Na’e ‘omai ‘ene lipooti ko e lipooti ko ē ‘oku ne ‘omaí lipooti fakata’u pē ia ki he’ene ngāue pea fakalukufua ‘aupito ‘ikai ke ne ‘omai ‘e ia e lipooti ko ē ‘e he 2021 felāve’i ko ē mo ‘ene ‘atita’i e ngaahi potungāue. Ka ‘oku ‘i ai e tatau pē ia ‘oku ma’u toki ma’u mai ia ...

Eiki Tokoni Palēmia: Sea ko ‘eku ki’i ‘eke pē ‘a’aku ia ko e lipooti fē ia ‘oku kau he me’a ko eni ‘a e kongā ko ia pē ‘ikai?

Dr. Aisake Eke: ‘Ikaiki ko ‘eku lave ki heni ke ne tuhu’i mai he koe’uhí kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ha potungāue te u vakai leva ki he Lipooti e ‘Atita ko e hā ha’ane lave ki he tafa’aki ko ia.

Ko u tui Fakafofonga mahalo na’e kātaki pē Sea ke tau nofo pē he’etau lipooti ko eni ‘oku ‘i ai e Lipooti ‘a e ‘Atita toki fai ai ‘a e feme’a’aki ai. Mālō Sea e faingamālie.

Dr. 'Aisake Eke: Sea tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki Komiti Kakato 'oku fekaukau'aki foki eni he koe'uhí kapau 'oku hala 'oku 'ikai ke te ma'u 'e kita e fakamatala he me'a fakapa'angá 'i he potungāue ko eni 'oku te 'alu kita ki he 'Atita 'o ma'u mei ai. Ka ko u kole atu pē au ki he 'Eiki Sea ko ē 'o e Fale Alea heni fakamolemole na'a lava mai ha Lipooti 'a e 'Atita koe'uhí 'oku tau lele atu foki heni he ngaahi potungāue ki he ngāue fakapa'anga mo e faipau ki he ngaahi laó 'o e 2021, 2020/2021. 'Oku 'ikai ke 'omai ia kai kehe Sea ka ko e kongia ia ...

<009>

Taimi: 1140 – 1145

Dr. 'Aisake Eke: ... 'a ia ko u lave ki aí.

Tokanga ki he pa'anga fakalukufua e Pule'anga

Ko e kongia hono 2, na'e fai e sio ki he vakai ko ē ki he pa'anga ko ē fakalukufua ko ē 'a e pule'angá 'oku tokoní, 'a e tau *government general fund*. He na'e 'i ai foki pa'anga na'e 'ai na'e pehē ko e 60 miliona ko hono 'ai ko ē tufa holo he ngaahi polokalama ko ē, ngaahi tokoni ko ē fakaakeake faka'ekonōmiká. Tatau mo ia 'oku 'ikai ke u ma'u 'e au ha fakamatala heni. Pea ko e ngaahi fakamatala ia na u faka'amu, na u pehē 'e ma'u heni.

Fiema'u Lipooti 'a e 'Atita ki he 'Akauni Falepa'anga 20/21

Ko hono 3, na u faka'amu ke 'i ai ha lau heni 'a e Līpooti 'a e 'Atita 'a e Falepa'anga ki he lau ko eni 'a e 'Atitá ki he 'akauni ko eni 2021. Ko e 'akauni foki he 2021 'a ē 'oku lau ai 'oku hanga 'e he 'Atitá ia ai 'oku 'i ai 'ene hoha'a. 'Oku 'ikai ke ne hanga 'o tuku ke molemole pe 'okú ne pehē 'oku faka'ofó'ofa. Ka 'okú ne pehē 'oku 'i ai e me'a 'oku lēvei ai, *qualify* 'a e *opinion*. Ko e me'a 'e 2, 'uluakí, 'oku 'i ai e pa'anga ia pea meí he pa'anga 'o e langa fakalalakaká 'oku 'ikai ke ne lava 'o fakafetaulaki 'a e me'a ko ē 'i fale pa'angá 'i ai ...

'Eiki Palēmia: Sea kātaki ko e ki'i 'eke pe Sea, ko e līpooti eni 'e 3 'oku me'a ki ai e Fakafofongá Tongatapu 5. Te tau pālōti'i fakalukufua pe ka tau feme'a'aki ā fekau'aki mo ia he ko e 'Atita ena, ko e Līpooti ena 'Atita 'oku 6.5, 6.6. Ko e līpooti ena 'a e Potungāue Pa'angá 6.2. Kapau ke me'a koe ki he līpooti 'e 3 pea 'atā ā ke tau feme'a'aki he līpooti 'e 3 ko iá pea tau fakapaasi fakakātoa. Ko e 'uhingá pe eni ko 'etau kole atú ke tau nofo 'i he *item* ko ē 'oku 'omai 'e he Seá ke fai ai e feme'a'aki aí, mālō.

Dr. 'Aisake Eke: Sea tapu mo e Feitu'u na kātaki pe pea mo e Kōmiti Kakatō ko 'eku lave atu ko ē

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko 'eku kole pe, pe 'e tokoni ke tali atu mu'a e fehu'i 'e lau fiha ko ē ke, he 'e ngalo ia Sea he 'oku fu'u lahi

Tokanga 'i ai e tōnounou he Fakamatala Fakata'u mei Falepa'anga ka 'oku 'ikai 'asi

Dr. 'Aisake Eke: Tuku ke u faka'osi atu ai pe au kātaki pe 'Eiki Minisitā, vave pē. Ko 'eku tokoni atu eni. Ko 'eku 'uhingá eni ko e ha'u ko ē ha līpooti 'o ha potungāue ki heni ki Fale Alea ko e *accountability* foki. 'Oku 'i ai ngaahi me'a 'okú te faka'amu tonu ke nau lave mai

ki ai. Ka ko e ha'u ko ē līpooti ko enī 'oku 'ikai ha'ane lave 'a'ana ki ai, ko e 'uhinga ia 'eku poini. He koe'uhí ko e me'a mahu'inga ia he ko Falepa'anga 'okú ne teuteu 'a e līpooti fakapa'anga e Pule'angá ke 'i ai ha'ane lave mai ko e hā 'a e me'a 'oku tokanga ki ai, 'oku hoha'a ki ai e 'Atitá. Pea nau faka'amu au ke u lave ki ai ka 'oku 'ikai ke 'asi ia.

'Eiki Palēmia: Sea ko e kole pē pē 'e lava 'o tokoni atu

Dr. 'Aisake Eke: Faka'amu pe ia ki he kaha'ú ko e kole tokoni e Sea

Lava pē 'i ha tohi fehu'i ki he Pule'anga ki ha ngaahi fakamatala 'ikai 'asi mai he Lipooti

'Eiki Palēmia: 'E vave pe ia Fakafofonga, ko 'eku 'uhinga pe 'aku ia ko e līpooti eni ia 'o e ta'u kuohilí ka 'o kapau 'oku kei fiema'u pe 'e he Fakafofongá ha fakamatala makehe, lava pe ia 'o tohi kole mai, tohi fehu'i ko e 'uhingá kapau ko e fakamatala ia ko iá 'oku 'ikai ke 'asi he līpooti ko enī ke fakakakato 'ene fiem'au Sea. He ka ko e līpooti foki eni ia 'o e ta'u kuohilí ka 'e lava pe 'o fakahoko pehe'i kapau 'e tokoni ia ki he me'a 'oku fiema'u 'e he Fakafofongá, mālō Sea e ma'u faingamālié.

Fokotu'u faka'asi mai Lipooti hoko fakamatala ki he 'ikai fetaulaki pa'anga lekooti Falepa'anga mo e pa'anga 'oku ma'u

Dr. 'Aisake Eke: Mālō 'Eiki Sea, fakatapu ki he 'Eiki Sea pehē ki he Kōmiti Kakató, ko 'eku fokotu'u atu 'e au heni ki he līpooti ka hokó. 'Okú 'i ai pe ngaahi me'a 'okú te 'i he ngaahi līpooti 'oku 'omai 'oku 'ikai ke 'i ai ka 'okú te faka'amu pe fokotu'u atu ki he līpooti ka hokó ke nau lave'i mai 'a e ngaahi tafa'aki. He koe'uhí he ko e kongá lahi ia 'o e me'a 'a Falepa'angá. Hangē ko 'eku lave ko eni ki he tu'unga ko ē lave 'a e 'Atitá ki he 'akauni ko ē tu'unga tauhi ko ē pa'anga e fonuá. 'Okú ne pehē 'oku 'i ai 'ene hoha'a ai felāve'i mo e 3.9 'oku 'ikai ke fetaulaki 'a e pa'anga ko ē 'a e lekooti ia 'a e Falepa'angá pea mo e pa'anga ko ē 'oku ma'ú, 'a e *cash*.

Ko 'eku lave ki ai ko e ngaahi me'a mahu'inga ia ka 'oku 'ikai ke lave ki ai e līpootí. 'A ia ko 'eku kolé 'aku ki he līpooti ka hokó ke lave mai ki he ngaahi me'a ko iá. Pea 'ikai ke ngata ai ko e palopalema ko eni ki he fetō'aki ko ē kehekehe ko ē 'a e *asset*. Ku 'ikai ke 'i ai ha ko e va'a ko ē *asset* 'oku 'ikai ha'ane lave mai 'ana ki ai. Ka nau faka'amu pe au koe'uhí ke sio ko e ta'u eni ia 'e fiha. Na 'oku totonu ke nau fokotu'u mai ha ta'u 'e 5 mei heni tau ngāue'i, maaui kātōa 'ū me'a ko iá pea tau lava leva koe'uhí ke 'oua toe hoko e palopalema he 'atita Sea.

'A ia ko 'eku poini ia Sea, ngaahi me'a 'oku fakatonutonu. Ua ko e ngaahi me'a 'oku hā meí he līpootí. Tolu ko e ngaahi me'a 'oku faka'amu ke fai ha vakai ki he līpootí ka 'oku 'ikai ke 'i ai ia. Ka ko e faka'amu ki he līpooti kaha'ú Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga fekau'aki pea mo e ngaahi faka'amu 'a Tongatapu 5 ki he taimi 'oku 'omai ai līpootí ka e 'uma'ā foki 'a e ngaahi tu'unga 'oku 'i ai 'a e pa'angá, mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu pea mo e Feitu'u na Sea pea fakamālō atu ki he Fakafofonga Tongatapu 5 ko e 'uhí ko e fietokoni ki he fua fatongia 'a e Potungāue Pa'angá pea 'oku mau lau pe ko e koloa ngaahi tokoni ko ē 'oku 'aongá.

Sea ke kamata atu pe he ngaahi fehu'i 'oku 'i tu'a ia he lipooti fakata'u ko eni. 'Uluaki 'oku fiefia 'aupito e motu'a ni ko u tui 'oku pehē pe pea mo e potungāué mo e pule'angá ke tali ha ngaahi fakalelei pea mo ha fokotu'u ki he ngaahi lipooti ki he ta'u kitu'a.

Fakama'ala'ala 'oku kehekehe pe Lipooti Fakapa'anga Fakata'u

Sea ko u tokanga 'aupito ki he me'a na'e 'ohake 'e he Fakafofongá koe'uhiā ko e ...

<010>

Taimi: 1145-1150

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ko e ongo lipooti ko e Lipooti Fakapa'anga Fakata'u 'a e Pule'anga ke mahino 'aupito pē 'oku na kehekehe. Nau tokanga pē heni he kamata e 'oatu e lipooti ko eni. Pea ko e taimi ko ē 'oku fakahū 'akí 'oku na taimi kehekehe pē pea mei he lipooti fakata'ú. Ko e lipooti fakapa'anga 'oku toki fakakakato ia 'i he lao lolotonga, 'osi e mahina 'e 6 pea mei he 'aho 30 'osi 'a e mahina 'osi e ta'u fakapa'anga. 'A ia 'oku mea'i pē pea 'osi ko iá pea 'ave leva 'a e fakamatala pa'anga ke 'atita pea fai hono fakakakato.

'Oku ki'i lōloa pē Sea 'oku 'i ai hono ngaahi 'uhinga. Ko e ngāue 'a e Pule'angá he taimi ní ko 'ene fakalelei ko eni ki he laó 'oku, 'oku te'eki ke kakato e ngāue ko iá. Ka 'oku fai e sio pē 'e lava 'o fakakakato pe ia mahina 'e tolu koe'uhí ke na fetaulaki mo e, pea mo e ngaahi lipooti ko eni hangē ko eni.

Ko e *annual report* ia vave, ko e lipooti fakata'u ia ko eni 'oku vave. 'A ia 'oku 'uluaki tōmu'a mai, na'e tali lelei he Kapinetí he ta'u kuo 'osí pē 'a e lipooti fakata'u ko eni. Ko e mahina pē mahalo 'e tolu pea mei he 'osi 'a e ta'u kuo, na'e tali ia. Ko e lipooti fakapa'anga ia na'e toki kakato ia ki he ta'u ni mai pea toki, 'a ia ko e pehē ko ē ke hanga he lipooti ko ē 'o lipooti ē kuo pau ke na 'alu ko hai 'oku, 'oku 'uluaki 'osí.

Sea ko u tokanga 'aupito ki he ngaahi me'a na'e 'ohake 'e he Fakafofongá. 'Oku tu'u mo ia 'i he lipooti 'a hono vakai'i ko ē he 'atitá. 'Uluaki ko e me'a 'e ua. Nau tokanga 'aupito 'i he taimi ko ē na'e tepile'i ai 'i he fakaava ko eni e Falé 'a e palani ngāue e 'Atita, 'a ia 'oku 'i he malumalu 'o e Sea 'a e Fale ni. Na'e te'eki ai ke u fanongo 'oku 'i ai e ngaahi fokotu'u ko eni, 'a e ngaahi ngāue 'a e 'Atita ke ne hanga 'o fakakakato 'a e ngaahi fiema'u ko iá. Ka 'oku ou loto pē ke mahino ko e me'a ia 'a e 'Atita 'oku malumalu 'i he Sea e Fale Aleá pea mo 'ene palani ngāue mo e ngaahi fatongia 'oku 'ikai te ne, 'oku totonu ke ne fai ka 'oku 'ikai ko e me'a ia 'a e Potungāue Pa'anga.

Ke toe mahino angé Sea na'e tali he Fale ni 'a e Lao Fakatonutonu na'e 'omai he Pule'angá ko e taumu'á ke ne hanga 'o vete 'a e fo'i palopalema 'oku 'ikai ke fiemālie ai e 'Atita ki he kakato 'a e fakamatala ko ia 'a e Pule'anga ki he'ene pa'anga. Pea na'e tali he Fale ni pea ko e taumu'á ia. Pea kau ai e me'a ki he ngaahi koloa 'a e Pule'anga pea mo hono kakato 'a hono fakamatala 'o hangē pē na'e 'oatu 'i hono puipuitu'a e lao ko iá. Na'e kole atú ko e fakafuofua ke tau foki ki he tūkunga pau ko ē pea mo e fakafuofua 'i ha ta'u 'e 3-5 'e 'ohake ai e tūkunga ngāue mo e tūkunga kakato 'a e fuafatongia e ngaahi potungāué ke lava ke ne ma'u pea lava ke fiemālie 'a e 'Atita ki he Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga.

Ko u tokanga pē Sea ko e ngaahi me'a 'oku 'i tu'a ka ko e poini ko e ngaahi me'a ko eni kuo lava ia he Pule'anga ke fai hono fakalelei'i ka tau 'unu atu. Sea ko e 'atunga ia e lahi e ngaahi fehu'í te u ki'i feinga atu pē ke u fakatautau.

Tali ki he ngaahi hoha'a ne 'ohake Tongatapu 5

Sea ko e, ko e fakatau koloa ko ē 'a e Pule'angá. 'A ia ko e fehu'i foki ia ko e, ko e hā 'a e fakaikiiki 'o e fakatau koloa pea mei he, pea mei he Pule'anga he vaha'a taimi ko eni 'a e fakatamaki. Sea na'e tali pē pea mo e, tali 'e he Fale ni 'a e Lao Fakatonutonu ki he Fakatamaki. Pea na'e 'i ai 'a e konga fakamahino ai 'a 'ene kamata pea mo e konga fakamahino ai 'a 'ene 'osi 'i he taimi 'e 'osi ai 'a e taimi fakatamaki fakafonua pea ko e *State of Emergency*. 'A ia ko 'ene 'osi pē ko iá ko 'ene 'osi ia 'a e, 'a e ngāue'aki 'a e fakatau fakafokifā Sea.

Ka ko e me'a 'oku ou loto ke mahino 'aupito. Ke mahino foki ko e lele ko ē 'a e Pule'angá 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakatau fakafokifā, ngaahi me'a fekau'aki pea mo e tokoni fakavavevave ki he kakaí, ka 'oku lele pē mo e angamaheni ia 'a e Pule'anga. 'A ia ko e angamaheni ia 'a e Pule'anga 'oku lele pe ia he founa fakatau angamaheni. Ko e ngaahi me'a pē 'oku faitu'utu'uni ki ai e Komiti Fakafonua ki he Ngaahi Me'a Fakatamaki ko e ngaahi me'a ia 'e fou leva ia 'i he founa fakafokifā. Pea 'oku toe lava pē 'a e potungāue 'o sio tau'atāina pe 'oku totonu ke fou ai pe 'oku 'i ai ha ngaahi 'uhinga mālohi 'oku totonu ke 'oua te ne tali. Ko e, 'a ia ko e 'uhinga Sea 'oku 'i loto pē ai pea kakato 'a e fakapotopoto pea mo e fakafuofua lelei ki he'ene mahu'inga 'a e tali fatongia 'a e Pule'anga. Ko e mahu'inga taha ke lava lelei e fatongia, lava he taimi vave, lava lelei pea lava ke lahi ange.

Sea ko e ha'u ko ē ki he lipooti 'a e *Internal Audit*. Ko u tui 'e tonu ange pē 'a e faka-Tonga. Neongo ne 'unu e Fakafongia ki he fakapālangi ka 'e tonu ange pē 'a e faka-Tonga 'i he 35. 'Oku mo'oni, he ko e taimi foki ko ē 'oku ...

<002>

Taimi: 1150-1155

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ko ē 'oku loka ai 'a e ngaahi potungāue pea na u mālōlō 'oku 'ikai pē ke lava 'a e Falepa'anga 'o mālōlō 'o a'u ki he ngaahi tu'ataimi he koe'uhi neongo ko e ngaahi fiema'u kātoa 'a e Pule'anga 'oku vilo kātoa mai pē ke fakakakato atu pea mei Falepa'anga. Pea 'oku, na'e 'ikai ke 'i ai ha pehē ke toe fūfū'i ha me'a Sea hono lipooti, na'a mau taumu'a ke lava fakakakato 'a e peseti 'e 60 'a e ngaahi fokotu'u ko ē 'a e 'atita fakalotofale, ko e peseti pē 'e 37 'oku lipooti atu 'i he konga ki lalo 'o e peesi 35 e lipooti ko e peseti pē 'e 37 na'e lava 'o a'usia, Sea, hangē pē na'e 'oatu 'oku 'i ai pē hono faka'uhinga ko e hā e me'a na'e 'ikai ke lava ai. Ka te u lau'i atu pē. **'Oku kei hā mai pē 'a e fakatuotuai 'a e kau taki ngāue ke tali 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue pea mo ngāue fakatatau ki he ngaahi fokotu'utu'u ngāue kuo fili.** 'A ia pea 'oku 'i ai leva pea mo e fokotu'u fakalelei 'o fokotu'u mai 'e he Potungāue, fokotu'u mai 'e he Potungāue ke fakalelei'i eni 'oku pau ke muimui pau, kātaki, muimui pau ki he taimi 'oku totonu ke fakahoko ai 'a hono muimui'i 'a e fokotu'utu'u ngāue mei he 'Atita Fakalotofale 'o hangē ko e taimi.

Sea ko e fōtunga e lipooti 'a ia 'oku ne fokotu'u mai 'oku 'i ai e me'a na'e totonu ke a'usia, taketi pea 'ikai ke a'usia. Sea ko e toenga e ngaahi fakatonutonu ko u fakatokanga'i pē na'e 'omai 'a e ngaahi peesi ka 'oku fiefia pē motu'a ni pē ko e hā pē ha tokoni 'e fai atu ki ai, ka ke fakatokanga'i pē ho Fale Sea ko e ngaahi ngāue eni ia kuo 'alu.

Ko e mahu'inga e lipooti ko eni ke tau fakatokanga'i e me'a na'e lava, me'a na'e taumu'a ke lava ka na'e 'ikai ke lava pea mo e ngaahi 'uhinga, ngaahi to, ngaahi faingata'a ne fepaki mo

ia pea mo e ngaahi fakalelei 'o fokotu'u atu 'e he potungāue, fiefia 'aupito e motu'a ni ia ke mau tānaki ko e hā ha ngaahi fokotu'u 'e 'aonga ki he potungāue, mālō Sea.

Fakamanatu kupu 51 Konisitūtone 'ikai ha toe me'a kehe fehu'ia he taimi lipooti Minisita ki he'ene potungāue

'Eiki Minisitā Lao: Sea ke u ki'i fakahoha'a atu mu'a Sea. Tapu mo e Feitu'u na Sea mo e Hou'eiki Komiti Kakato. Sea 'oku ou kole pē 'aku ke fakatokanga'i mu'a 'e he Fale ni 'a e kupu 51, (5) 'o e Konisitūtone, 'oku ne tu'utu'uni ai ki he'etau lipooti ko ē 'a e kau Minisitā mo e me'a ko ē ke fai, pea 'i he kupu 97 'o e ngaahi tu'utu'uni 'oku ne tu'utu'uni ai ka 'i ai ha fehu'i pea fai 'a e fehu'i, 'atā ke fehu'i 'e he Sea. Ko e kupu 51 ko ē 'o e Konisitūtone 'oku 'ikai ke ne toe talamai 'e ia ha me'a, ko e fehu'i pē ha me'a fekau'aki mo e potungāue 'a e Minisitā ko ē 'oku ne fai atu hono lipooti. Ko ia pē 'oku 'ikai kau ha me'a kehe, ko e lipooti 'o 'ene potungāue 'Eiki Sea. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Oatu 'a e fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā Lao 'i hono 'omai 'a e fakamanatu ko ia ka kuo maau, faka'osi mai 'e Tongatapu 10.

Fehu'ia hā 'ikai 'asi he Lipooti palanisi he fakamatala pa'anga Pule'anga hange ko e founga fakatauhitohi IPSAS

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa: Fakamālō atu fakatapu mo e Feitu'u na Sea kae 'uma'a 'a e 'Eiki Palēmia pea mo e Hou'eiki 'o e Koniti Kakato.

Ko 'eku ki'i lave nounou pē ki he peesi 10, ko e peesi 10 'oku fai ai 'a e fakamatala mai ai 'a e fakamatala pa'anga. Ko e, 'a ia 'oku fakamatala mai ai pē 'a e pa'anga hū atu angamaheni, mo e pa'anga ngāue fakalalakalaka, tau fakataha'i kināua. Ko 'eku fehu'i pē 'a ia 'o 'asi pē 'a e patiseti pea 'asi mo e fakaangaanga pea 'asi mo e fakamole totonu, ki he 'aho 30 ko ē 'o Sune 2021.

Ka ko 'eku fehu'i pē foki na'a tau toki hanga foki 'o paasi 'a e fo'i lao ko ia ke liliu ki he *cash basis*, ke *IPSAS*, *International Public Sector Accounting Standard*, ka ko e, 'o 'ikai foki na'a tau ki'i tipeiti ai ko e fakakaukau ke tau foki pē 'o 'ai 'o *cash basis* he, pea na'a ku fakakaukau pē 'oku me'a ko ē 'oku talamai foki 'e he *cash basis* ko e fakamatala pa'anga 'e 'omai he 'oku pau ke 'omai 'a e pa'anga hū mai pea 'ai pea mo e pa'anga hū atu pea 'i ai mo e palanisi, *cash* palanisi he kamata pea mo e *cash* palanisi *at the end*. Ko 'ene kakato ia 'a e fakamatala pa'anga 'i he fakamatala pē pa'anga hū atu mo e pa'anga hū mai, 'ikai ke toe kau ai e *liabilities* 'a e fakamo'ua pea 'ikai ke toe kau ai ...

<005>

Taimi: 1155-1200

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa : ... 'A e *asset* 'i he me'a sio ko e ngaahi tōnounou foki eni ia kapau he'ikai ke 'i ai ha *asset* fakamatala *asset* he'ikai ke 'i ai ha'atau me'a na'e fehu'i he Fika 11 te'eki ke ai ha palani ia ki hono palani ko ia fakafō'ou e *asset* mo e me'a. Kaikehe na'a tau feinga foki ke 'ai ke maau pē 'a e *cash basis* ka ko eni 'oku ngata pē ia ...ko ē anga ko ē tui 'a e motu'a ni 'oku ki'i fakakonga 'oku 'ikai ke 'omi ke kakato 'a e me'a ke ne talamai he ko e fatongia 'o Falepa'anga 'oku 'ikai ke...ko e me'a pē ko ē 'a e Potungāue Pa'anga, ka ai ha fakamole 'oku fai ha feitu'u 'oku 'ave ki Falepa'anga ka ai ha pa'anga 'oku tānaki ha feitu'u

‘oku fakamā'opo'opo ki Falepa'anga pea ko e fo'i fakamatala pa'anga 'oku totonu ke 'omai kuo pau ke ai e palanisi he kamata hā e me'a na'e hū mai he lolotonga e ta'u hā e me'a na'e totongi he lolotonga e ta'u pē ko e hā e me'a 'oku kei toe tau lava 'o 'ilo lelei. Ko eni 'oku 'ikai ke 'omai ia ko 'eku fehu'i pē ia pē 'e 'i ai ha ki'i fakama'ala'ala mai ai mālō.

Fakama'ala'ala ki he Lipooti Fakata'u fakalukufua Potungāue Pa'anga 'ikai fiema'u ke 'atita'i

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea pea tapu atu mo e Komiti 'Eiki fakamālō atu pē ki he fehu'i 'a e Fakafofonga ke mahino 'aupito pē Sea ko e lipooti fakata'u ia 'a ia ko e fakama'opo'opo pē eni ia e fakalukufua atu e pa'anga hū atu pea mei he potungāue pea mo hono liliu fakamuimui pea mo e pa'anga ko ē na'e fakamole totonu hangē pē na'e 'oatu 'anenai ko e fakamatala pa'anga kakato 'a e Pule'anga 'oku 'oatu ia 'i he'ene fakamatala *Public Accounts* 'a eni pē 'oku 'osi tēpile'i kakato mai ki he Fale, ka ko e tumutumu foki 'a e mahu'inga 'o e fakamatala ia ko ia koe'uhí ko e fakamatala ia 'a e potungāue pea 'oku toe fiema'u ia ke sivi tau'atāina he 'Atita ke mahino 'oku 'ikai ko ha ...ko e fakamatala ia ko eni Sea ko e fakalukufua 'oku 'ikai ke toe fiema'u ia ke 'atita'i ka 'ene fakalukufua pē ia ngaahi potungāue. Ko e fehū'aki ko ē 'a e ngaahi pa'anga kehe 'oku toe kau pē ia he fakamatala fakata'u 'a e ngaahi potungāue fakatātā hangē ko e Potungāue Tukupau ko 'ene ngaahi tānaki pa'anga kotoa pē tukuhau 'a e potungāue ko ia 'e hā ia 'i he'enu fakamatala fakata'u pea pehē pea mo 'ene pa'anga hū atu. 'A ia 'oku kongokonga holo ia he ko e tali pē ki he Fakafofonga ko 'ene fiema'u 'a'ana ia 'oku fakakakato atu ia 'i he Fakamatala Fakapa'anga Fakata'u 'a e Pule'anga pea ko e fakamatala ia 'oku mahu'inga fau pau ke tonu pea hangē pē ko ena kuo fai hono toutou me'a ki ai 'a e Fale 'oku pau ke vakai ki ai 'a e 'Atita ia fakapapau'i ka ko e ngaahi me'a 'oku ne ...'oku faka'amu mai ki ai. Ko e kole pē ko e fakalukufua eni ia 'o e fakamatala fakata'u ka ko e ngaahi fakakakato 'oku ne 'omai 'oku 'i he fakamatala pa'anga ia 'oku 'i tu'a ia fokotu'u atu Sea.

Pālōti 'o tali Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Pa'anga

Sea Komiti Kakato: Mālō fakamālō atu ki he ngaahi feme'a'aki. Ko ia 'oku mou loto ke tali 'a e Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Pa'anga kātaki 'o hiki homou nima mo e fakatonutonu kātaki.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila mo e Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Pohiva Tu'i'onetoa, Taniela Liku 'o Hihifo Fusimālohi, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Loto ki ai e toko 19.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali 'a e Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Pa'anga kātaki 'o hiki hono nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Tali e Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue Pa'anga fakataha pea mo e fakatonutonu. Tau hoko atu ki he Lipooti 'a e Minisitā 'o e Mo'ui ki he ta'u 2020 'oku kole

atu ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui ke me'a mai kae toki hoko atu ki he Fakafofonga 'Eua ko koe na'a ke tukuhifo.

Lipooti Fakata'u Potungāue Mo'ui ki he 2020

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō. Sea tapu pea mo e Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa e Komiti Kakato kae fakahoko atu Sea e lipooti ko ia 'a e Potungāue Mo'ui ki he ta'u ko ia 2020. Sea kimu'a ke fakahoko atu e lipooti ko u fakamālō pē heni 'Eiki Sea ki he 'Eiki Minisitā mālōlō e potungāue kae 'uma'ā 'a e CEO mo e kau ngāue 'a e potungāue 'i he fakahoko fatongia lelei 'i he 2020 'o tau a'usia ai 'a e lipooti faka'ofa ko eni pēhē ki he 'Eiki Palēmia mālōlō na'a nau...

<007>

Taimi: 1200-1205

'Eiki Minisitā Mo'ui : ...nau to'ofuhe 'i he taimi ko ia Sea, Pea ko u tui Sea ko e 2020 na'e talaki fakamāmani lahi ai 'a e fokoutua ko eni ko e KOVITI-19. Ko u tui 'oku ma'ala'ala 'aupito pē lipooti Sea. Kapau 'e kamata he peesi 15, 12, peesi 14, 15 'alu ai Sea ko e kongā lahi pea mo e taimi 'o e Potungāue na'e tuku Sea ki he teuteu ko ia 'a e fonua pea faifai kuo a'u mai 'a e KOVITI-19. Ko u tui Sea ko e KOVITI-19 na'e fo'ou 'aupito ia ki māmani, fo'ou 'aupito ki Tonga ni ka na'e 'i ai 'a e ngaahi ngāue lalahi Sea na'e fakahoko 'e he Potungāue ke lava ka tō mai 'a e fokoutua ni kuo tau lava pē 'o mateuteu ki ai. Kapau te mou me'a hifo pē Sea ki he ngaahi *lab* ke fai ai e sivi ko hono fakalelei 'i 'o e *Health Centre* pē ko e Senita 'o e Mo'ui ko ia 'i Mu'a kapau 'e hoko mai e KOVITI Sea hoko ia ko e feitu'u ke ō ki ai. Ko Taliai pea ko u tui ko e ngaahi ngāue ko eni ko hono 'omai e huhu malu'i Sea ko e teunga ke malu'i 'aki e kau ngāue kātoa mo e ngaahi me'a ko eni Sea pea fakalele fakahoko leva pea mo e huhu malu'i Sea 'o tau a'u ai ki he tu'unga fakafiēmālie ko eni 'o tō mai e fokoutua ko eni e KOVITI-19 Sea kuo faingamālie e kakai 'o e fonua.

Mea'i pē ia 'e he Feitu'u na Sea toutou 'ohake pē 'i he ngaahi *media* kae 'uma'ā 'a e Fale 'Eiki ni 'a e tu'unga ma'olunga kuo a'u ki ai e huhu malu'i e fonua ni. Pea taimi na'e tō mai ai e fokotua ko eni Sea māhina pē eni 'e 6 kuo tau lava faka'ata'atā 'a e kau'āfonua. Sea ko e te'eki ai ke fakaava 'a e kau'āfonua he 'aho 1 'o 'Akosi, ko e kakai Tonga na'a nau tukuvakā 'i muli, fe'unga mo e toko 7,199 na'e lava fakafoki mai 'i he fo'i taimi ko eni na'e tāpuni ai 'a e kau'āfonua. Ngaahi vakapuna 'e 74 na'e lava ke fai mai hono fakafoki. Pea 'oku mea'i pē 'e he Feitu'u na Sea 'a e 'alu 'a e tu'unga ko ia 'o e KOVITI 'o tau a'u ai ki he tu'unga fakafiēmālie ko eni pea 'oku ai ai 'a e fakamālō lahi Sea ki he Potungāue kau *frontliners* kātoa kinautolu na'a nau fengāue'aki fakataha pea mo e Potungāue Mo'ui 'i hono fakafepaki'i 'o e KOVITI 19. 'Oku tau a'u kinautolu ki ha taimi Sea ko u tui 'oku lava lelei pē 'e he kakai ia 'o e fonua ke feohi pē fepaki pea mo e tu'unga ko eni ko ē 'a e KOVITI- 19. Mahino pē Sea he fakaava ko eni 'e 'i ai 'a e tu'unga ia 'e toe ki'i 'i ai ha fo'i *wave* 'e taha ki he'etau KOVITI pea 'oku fiefia 'a e Potungāue kuo mahino'i 'e he kakai 'o e fonua pau pē 'oku nau ongo'i ha ki'i faka'ilonga Sea ko e me'a mahu'inga pē Sea ke nau tauhi lelei.

Neongo Sea 'a e ngaahi ngāue ko ia na'e fakahoko 'e he Potungāue fekau'aki pea mo e teuteu ko ia ki he KOVITI kuo tau a'usia ai ko eni, na'e kei fakahoko pē 'e he Potungāue honau ngaahi fatongia kehe. Kei 'ave 'a e kau ngāue ke ako'i, kei hoko atu pē 'a e fatongia angamaheni 'o e Potungāue ko hono tauhi 'a e mo'ui lelei ko ia 'a e kakai 'o e fonua Sea. Pea ko u tui Sea he

‘ikai ke u toe fakalōloa Sea ‘oku mahino ‘aupito pē ‘a e lipooti pea mo e fakamālō ‘a e motu’a ni ki he fakahoko fatongia lelei ‘a e Potungāue pea mo e kau ngāue na’e fengāue’aki ki heni ‘o tau a’usia ai e ‘aho ni Sea pea mo hono fakafiefia. Ko u tui ‘oku fiefia ‘a e kakai ‘o e fonua. Ko u fanongo he letiō hono faka’eke’eke kinautolu kuo nau si’i lava mai mei muli he ava ko eni ‘a e *border* he’enua toe ō mai ‘o fe’iloaki fiefia pea mo e kakai ‘o e fonua. Pea ko u fokotu’u atu Sea mālō.

Sea Kōmiti : Mālō. Fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā he fakamatala lelei. Ko e tukuhifo pē eni ‘e he Fakafofonga ‘Eua 11, ko koe na’a ke kole ke tukuhifo eni ki he Kōmiti Kakato neongo ‘oku faka’ofa’ofa’ia ‘a Tongatapu 2 ‘i he fōtunga ‘o e lipooti ka ‘oku ou tuku atu kiate koe ke ke fai mai ha’o fehu’i. Mālō.

Dr. Taniela Fusimālohi : Mālō Sea. Tapu pē mo e Feitu’u na pea mo e Mēmipa Kōmiti Kakato. Ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā he lipooti ko eni neongo ko e Lipooti eni ‘o e 2020 ‘oku kau eni he ngaahi lipooti ko ē ‘oku kakato ‘a e fakamatala pea ‘oku te sio hifo pē ki ai ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a ‘oku te lava ...

<008>

Taimi: 1205-1210

Dr. Taniela Fusimālohi: ... mau ma’u pea ke fai ai ha ngaahi fakafehu’i ka kimui ia ‘oku, ko u fie fakamālō koe’uhí ko e ngaahi ngāue kotoa pē kuo fai ki he’etau kōviti ‘o fakahaohao mai e fonua pehē ki he ngāue ki tu’a ‘a e potungāue ki he tauhi e mo’ui lelei pehē foki ki he ngāue ki he ngaahi falemahaki he ngaahi vahe koe’uhí ko e ngaahi faingata’a’ia fakaesino kakai pea mo e ngaahi ngāue kotoa pē ‘oku fekau’aki ai ‘a e potungāue ko ení pea mo e kakai mo e ngaahi kupu fekau’akí.

Sea ko e me’a pē ‘oku tokanga ‘a e motu’a ni ki ai pea toki tukuange pē ‘oku ai ha ngaahi fehu’i ‘i he ngaahi kongā kehe ka ko u mahu’inga’ia ‘i he tēpile ko eni ‘oku hā he peesi 26 pea mo e peesi 27. Ko’ehí ko e ngaahi setisitika ko eni ‘oku ‘oku hā mai ai pea ‘i he’eku lau fakataha ‘a e tēpile ko eni mo e tēpile ‘a e Lipooti ko ē ‘a e ‘Eiki Minisitā ki he Fakamaau’angá ‘oku hā mai ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i tōkehekehe ka ‘oku ‘ikai foki ko ha fo’ui ‘o e ongo potungāue ko u tui ko e tonounou pē ‘a e si’i kakai ko eni ‘oku kau ‘i he ongo me’a ‘e ua ko ení.

‘Uluaki ko e talanoa ko ē ki he fua fakahoa ko ē ‘o e fā’ele ‘a ia ko e ko e fa’ahinga me’afua foki eni ‘oku anga pē ki ai ‘a e Potungāue Mo’ui hono, hono feinga’i ke fika’i ‘a e lahi ko ē ‘o e fā’ele ‘i he ta’u pea ko e anga pē eni ia ‘a e ma’u ‘a e motu’a ni na’e toe fakatonutonu mai pē ‘Eiki Minisitā na’e ‘i he toko ua afe tupú si’i ‘a e fānau na’e fā’ele’i ‘i he ta’u ko ení 2020.

Pea ‘i he fakahoa ko ē ki he Lipooti ko ē ‘a e Fakamaau’anga ‘oku ‘i he toko 1544 pē na’e lesisita ko e fānau na’e fā’ele’i ‘i he vaha’a taimi ka kou tui ‘oku ‘i ai e fanga ki’i tōkehekehe ai koe’uhí ko e ‘uhinga ‘a e motu’a ni he ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a fakalao he kaha’u ‘o kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fānau ia ‘e a’u ki he Fakamaau’anga ke fai honau lesisita.

‘Oku ai mo e kongā heni ‘e taha ‘oku ‘oku mahu’inga ia ko e ko e talanoa ko ē ki he mate koe’uhí ‘i he kongā hono tolú ...

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eiki Fakafofonga ‘Eua 11, kātaki ‘oku a’u ki he taimi ‘e ki’i fai e lepa ‘a e Komiti Kakato tau toki hoko atu pea mo koe ‘i he taimi te tau toe fakataha aí kau kole heni ke tau liliu ‘o Fale Alea.

(Pea na'e liliu 'o Fale Alea pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki 'oku toloi e Falé ki he 10:00 'apongipongi fakamanatu atu pē fakaafe 'a e 'Eiki Minisitā Ngoué ki he 2:00 'aefiafi. Tau kelesi.

Kelesi

(Na'e fakahoko ai pē ia 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua)

<009>